

Xamis Rəşad oğlu Seyranov

**MƏHKƏMƏ PRESEDENTLƏRİ
MÜLKİ HÜQUQUN
MƏNBƏYİ KİMİ:
NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ**

«Hüquq Yayın Evi» nəşriyyatı

BAKI - 2018

X.R. Seyranov. Məhkəmə presedentləri mülki hüququn mənbəyi kimi: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, «Hüquq Yayın Evi», 2018. 152 səh.

Kitab şəklində təqdim edilən monoqrafiyada presedent hüquq ideologiyasına əsaslanan presedent hüquq nəzəriyyəsi, onun elmi modelləri, presedentlərin mülki hüquqda yeri və rolu, onların məhkəmələr tərəfindən təcrübədə tətbiqi ilə bağlı nəzəri tədqiqata yer verilmişdir. Özünün elmi əsaslandırılmış arqumentləri və müvafiq praktik əhəmiyyəti ilə aktualıq kəsb etməklə, monoqrafiyada presedent hüququ üzrə beynəlxalq və milli hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyinə, müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinə əhatəli şəkildə müraciət edilmişdir.

Kitab tələbələr, tədqiqatçılar, hakim, vəkil, hüquqşünaslar, həmçinin məhkəmə fəaliyyəti və hüquq nəzəriyyəsi ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© X.R.Seyranov

© «Hüquq Yayın Evi», 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
--------------------	----------

I FƏSİL

MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ: HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNƏ MÖVCUD BAXIŞLAR

1.1. Məhkəmə presedenti hüququnun təhlili və onun məzmununu təşkil edən elementlər	7
1.2. Məhkəmə presedent hüquq nəzəriyyəsində mövcud modellər.	26

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ HÜQUQUNUNDA MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ HÜQUQU

2.1. Sovet dönəmində mülki hüquqda məhkəmə presedent hüququna münasibət və onun məhkəmə təcrübəsində mövcudluğu...	33
2.2. Müstəqillik əldə etdikdən sonra məhkəmə presedent hüququna yanaşma və onun tətbiq problemləri	55
2.3. Azərbaycan Respublikasında mülki münasibətlərin tənzimlənməsində məhkəmə presedentlərinin tətbiqi perspektivləri ..	73

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ HÜQUQUNDA İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQUNUN TƏTBİQİ TƏCRÜBƏSİ

3.1. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyəti	105
3.2. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun inkişafına təsirləri	120

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	137
---	------------

*Cəmiyyətin mənəvi memarı müəllimdir,
müəllim insanlara düzgün düşüncə tərzini aşılayır.*

Atalar sözü

Giriş

Mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında yaranan ictimai-hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını və davranış qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu norma və qaydaların tələblərinə zidd hərəkət edərək hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıların qanunda təsbit edilmiş hüquqlarının pozulmasının və ya azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılması məhkəmə tərəfindən təmin edilir və bu mənada, məhkəmələrin əsas funksiyası şəxslərin qanunvericilikdə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlarının qorunmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Məhkəmələr mülki hüquq normalarının qanunvericilikdə öz əksini tapmış şəkildə tətbiq edilməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin, habelə dövlət və bələdiyyələrin hüquqlarının, azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin və mülki-hüquqi vəzifələrinin qanunda nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirilməsinə təminat verirlər. Lakin mülki hüquq və azadlıqların qorunmasında yalnız mülki normativ-hüquqi aktlar çıxış etmir, əksər hallarda həmin aktlarla yanaşı, məhkəmə qərarları da bu funksiyanın yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

İstənilən hüquq sistemində hüquq normasının nə qədər aydın ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, məhkəmə təfsirinin vacib rolu vardır. Qanunun aydın olması yalnız onun özünün mətni ilə deyil, eləcə də məhkəmə təcrübəsində formalaşan təfsiri ilə şərtləndirilir.

Özündə məhkəmə təcrübəsini formalaşdıran məhkəmə qərarları və məhkəmə aktlarının məqsədi hüququn (qanunun, yaxud normanın) nəzərdə tutulduğu kimi tətbiq edilməsinə yönəlidir. Bu baxımdan müəyyən hallarda hüququn düzgün tətbiq edilməsinə yönələn məhkəmə aktlarında digər məhkəmələrin mülki hüquq və azadlıqların təmin edilməsi ilə bağlı təcrübələrindən də istifadə edilməsi müşahidə edilir. Belə məhkəmə qərarları sonradan ümumişlək hala gəlir və mülki

hüquq və azadlıqların qorunması zamanı hüquq normaları qədər əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, hüququn düzgün və qanunda nəzərdə tutulduğu kimi tətbiq edilməsi məqsədilə digər məhkəmənin qərarının hər hansı bir məhkəmənin təcrübəsində istifadə edilməsi həmin məhkəmənin presedent hüquq fəaliyyətini ehtiva etmiş olur.

Presedent hüquq fəaliyyəti və məhkəmələrin presedent xarakterli qərarları Azərbaycan Respublikasının müasir mülki hüququnun inkişafı üçün son dərəcə aktual mövzudur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də Avropa Şurasına daxil olması, daha sonra “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi yurisdiksiyası ölkəmizdə tətbiq edilməyə başlandı. Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi yurisdiksiyasını qəbul etməklə ölkə vətəndaşları pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədilə həmin quruma müraciət etmək hüququ qazandılar. Eyni zamanda, bu mütərəqqi hadisə ilə ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları həyata keçirilməyə, o cümlədən mülki qanunvericilik təkmilləşdirilməyə başlandı. Bu islahatların həyata keçirilməsində isə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent-hüquq təcrübəsi son dərəcə əhəmiyyətli rola malik oldu, milli məhkəmələr tərəfindən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi və ondan yararlanılması işi geniş vüsət aldı.

Presedent hüququndan istifadə edilməsi, yəni hüquq normalarının düzgün tətbiq edilməsi məqsədilə yuxarı instansiya məhkəmələrinin (Konstitusiya Məhkəməsinin və Ali Məhkəmənin) bir sıra qərarlarına aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən istinad edilməsi məhkəmə presedentlərinin mülki hüquqda hüququn mənbəyi kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verir. Bu baxımdan mülki hüquqda presedent hüququ ilə bağlı məsələlərin tədqiq edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

I FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ: HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNƏ MÖVCUD BAXIŞLAR

1.1. Məhkəmə presedenti hüququnun anlayışının təhlili və onun məzmununu təşkil edən elementlər

Məhkəmə presedenti anlayışına ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin xüsusi prinsiplərindən asılı olaraq müxtəlif yanaşma mövcud olduğu üçün “məhkəmə presedenti” anlayışı terminoloji aspektdən daha çox konseptual aspektdən nəzərdən keçirilir.

Hüquq nəzəriyyəsində, presedent (lat. praecedens, cəmdə praecedentis – ali, üstün, qabaqda gedən, əvvəlki deməkdir [91, s. 296]) hüquqi (yuridik) qayda və ya prinsipi ifadə edir. Bu qaydaya əsasən hər hansı məhkəmə özünün icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən başqa bir məhkəmə tərəfindən daha əvvəl qəbul edilmiş qərardakı oxşar məsələlər və ya faktlar üzrə nəticələrdən istifadə edərək oxşar qərar qəbul edir. Bu ifadə həmçinin məhkəmənin hüququ təfsir edərkən nəzərə almalı olduğu prosessual qaydalar toplusunu da ehtiva edir [152].

Məhkəmə presedentləri məhkəmə icraatında formalaşır və məhkəmə qərarları vasitəsilə elan edilir. Bu baxımdan, məhkəmə presedenti məhkəmə təcrübəsində formalaşan hüquqi norma kimi də nəzərdən keçirilir. Belə normalar elə bir xüsusi normalardır ki, sonradan məhkəmələr tərəfindən onlara istinad edilir və dəfələrlə tətbiq edilir. Məhkəmə presedentləri məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyətinin yekun məntiqi nəticələridir, həmin nəticələrin əks olunma formalarıdır.

Hüquq sistemlərinin özünəməxsus prinsiplərindən asılı olaraq presedentlərin yaranma mexanizminə “norma yaratma” fəaliyyəti və “qayda yaratma” fəaliyyəti kimi baxılır. Belə ki, Anqlo-Sakson hüquq sistemində presedent “norma” kimi qəbul edilir, başqa xüsusi normativ-hüquqi aktların olmaması şəraitində presedent məhkəmənin

norma yaratma fəaliyyətinin yekunudur. Roman-German hüquq sisteminə isə presedentə “qayda” kimi yanaşılır, o, konkret xüsusi normativ-hüquqi aktların mövcudluğu şəraitində məhkəmənin mövcud hüquqi aktın tətbiqinə dair formalaşdırdığı qayda yaratma fəaliyyətinin nəticəsi kimi qəbul edilir.

Presedent həmçinin elə bir xüsusi fəaliyyət və ya qərarı ifadə edir ki, onlar oxşar işlər üzrə sonradan etalon mənbə, nümunə kimi qəbul edilir.

“Presedent” ifadəsinin mənasına gəldikdə isə bu ifadə əsasən iki mənada işlədirilir: (1) sonradan baş verən oxşar hadisələr üçün nümunə olan və ya onlara bəraət qazandıran, əvvəllər baş vermiş hadisə; (2) məhkəmənin və ya hər hansı bir dövlət orqanının konkret iş üzrə çıxarılmış və sonrakı anoloji işlərin həlli üçün məcburi olan qərarı [22, s. 131].

Presedent məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən elə bir fəaliyyəti nəzərdə tutur ki, məhkəmə öz qərarında digər bir məhkəmənin oxşar iş üzrə əvvəllər çıxarmış olduğu qərarındakı hüquqi nəticələrindən istifadə edir. Hüquq ədəbiyyatlarında, bu fəaliyyət presedent hüququ kimi nəzərdən keçirilir.

Qeyd edildiyi kimi, presedent hüquq fəaliyyəti müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə tətbiq olunduğu üçün hüquq ədəbiyyatlarında presedent hüququnun müxtəlif fərqli anlayışları verilmişdir.

Presedentlərin inkişafı və yayılması üçün məhkəmə qərarları baza rolunu oynayır. Bu baxımdan prosessual mənada məhkəmə presedenti dedikdə, prosessual hərəkət kimi məhkəmə qərarlarının digər anoloji işlərin həllində rəhbər tutulması və onlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur [36, s. 49]. Hər bir məhkəmə qərarı yalnız konkret bir məhkəmə işi üzrə çıxarılır və həmin iş üzrə hüquqi mövqeni əks etdirir. Belə qərarlar sonradan hüquqi baza qismində istifadə edilə və növbəti məhkəmə qərarlarından istifadə edilməsi şəraitində mümkün norma yaratma təcrübəsinin mühüm bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu mənada, prof. Eng hesab edir ki, “ümünilikdə, presedent hüququ norma-yaratma fəaliyyətini nəzərdə tutur” [123, s. 8]. Bunun-

la bağlı prof. Eng qeyd edir ki, “əlbəttə ki, məhkəmə qərarları presedentlərin yaranması üçün əsas təşkil edir, hətta əgər hakim belə normalarla bağlı hər hansı xüsusi rəyə gəlməsə də, onun qəbul etdiyi qərar hər bir halda presedent normaların təsdiq edilməsi və ya müəyyən düzəlişlərin edilməsinə gətirib çıxarır, ən nəhayət, öz icraatında olan iş üzrə qəbul etdiyi qərar da hakim daha əvvəlki hakimlərin dəlillərindən istifadə etmiş olur” [123, s. 10]. Beləliklə, bir hakimin digər bir hakimin arqumentlərindən istifadə etməsini nəzərdə tutan hüquq fəaliyyəti də presedent hüququnun anlayışına daxil edilir.

Məhkəmə presedentləri Anqlo-Sakson hüquq sistemində hüququn əsas mənbəyi kimi ortaya çıxdığından digər hüquq sistemlərindən fərqli olaraq o, həmin sistemdə daha çox inkişaf etmiş və özünəməxsus cəhətlər qazanmışdır. Qeyd edilənlərə əsasən məhkəmə presedentlərinin anlayışına nəzər salarkən presedentlərin ingilis hüquq doktrinasında mövqeyinə diqqət yetirmək əhəmiyyətlidir.

Məlum olduğu kimi, ingilis ümumi hüququna əsasən məhkəmə presedentləri hüququn mənbələrindən birini təşkil edir. Burada məhkəmə presedentləri məhkəmələrin təcrübəsində formalaşır və sonradan ümumişlək normalara çevrilirlər.

İngiltərədə mərkəzləşmiş hakimiyyətin yaradılmağa başladığı dövrdə qanunların və bütün ölkə ərazisində qüvvədə olan ümumməcburi normaların mövcud olmaması, hüququn inkişaf etdirilməsi sahəsində məhkəmələrə xüsusi yer verilməsi və onların ümumi normalar formalaşdırılmaqla bağlı fəaliyyəti məhkəmə presedentinin inkişafına və hüquqi sistemin müəhim hadisəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhkəmə təcrübəsinin inkişafı prosesində oxşar işlərin analoji qaydada həll olunması və aşağı məhkəmələr işlərə baxarkən yuxarı məhkəmələrin qərarlarını əsas götürməsi zərurəti yaranmış və nəticədə ayrıca olaraq presedent doktrinası meydana gəlmişdir [31, s. 134-135].

İngilis presedent doktrinasındakı yanaşmaya əsasən presedentlərin yaranması proseduru qaydalarla və ya hüququn ümumi prinsipləri vasitəsilə tənzimlənir. Həmin qaydalar və ya hüququn ümumi prinsiplə-

rinə uyğun olaraq presedent hüququnun məzmununa hakimlər tərəfindən “qərar qəbul etmə prosesi”ndə yaradılan və tətbiq edilən norma və prinsipləri də aid etmək mümkündür [72, s. 25].

Anqlo-Sakson hüququnda məhkəmə presedentlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı R. Uolker yazır: “Normand hüququnda məhkəmə presedentləri hüququn tətbiqi ilə yanaşı, ənənələrin qorunmasına da istiqamətlənir. Hər bir məhkəmə presedenti hüquqi yeniliklər gətirir, lakin onlar ənənələrə qarşı deyillər” [87, s. 24].

İngilis hüququnda presedent hüququnun unikal yeri və xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, o ümumi hüququn inkişafında əsas tarixi rola malik olmuşdur. Bu mənada tədqiqatçılardan E. Nəbiyev qeyd edir ki, İngiltərənin coğrafi cəhətdən qitədən ayrı olması, özünəməxsus tarixə malik olması, siyasi və hüquq sisteminin özünəməxsusluğu və tarixi cəhətdən ardıcıl inkişafı (daim yaranan problemlərin həllində ümumi hüququn və ya ədalət hüququnun prinsiplərinin tətbiqindən kənar yardım və dəstək axtarmağa ehtiyac yox idi), sənaye və ticarətin erkən inkişafı səbəbindən əsrlər boyu ingilis hüquqsünaşlarına və hakimlərinə başqa ölkələrin qanunvericiliyinin çox az təsiri olmuşdur. Onlar müstəqil surətdə öz hüquqlarını yaratdılar [41, s. 42].

Ümumi hüququn inkişafının əsasında məhkəmələrin qanunyaratma fəaliyyəti, başqa sözlə məhkəmələrin normayaratma fəaliyyətinin nəticəsini təşkil edən məhkəmə qərarlarının davamlı tətbiqi ilə ortaya çıxan presedent hüququ dayanırdı. Beləliklə də, Anqlo-Sakson hüququnda presedent hüququnun ən səciyyəvi xüsusiyyəti onun prosessual hüquq normaları ilə yanaşı, maddi-hüquq normalarını da özündə əks etdirməsi, hüquq sisteminin normativ əsası kimi çıxış etməsi idi.

Rus hüquq ədəbiyyatlarında “presedent” anlayışına ingilis presedent doktrinasından fərqli olaraq, müxtəlif mənalar daxil edilir. Müasir nəzəri tədqiqatlara aid olan hüquq ədəbiyyatlarında “məhkəmə presedenti” ifadəsi “məhkəmə qərarı” ifadəsi ilə eyniləşdirilir, halbuki əvvəllər belə bir yanaşma mövcud olmamış və hər hansı bir məhkəmə qərarının presedent hesab edilməsi yanlışlıq hesab edilmişdir [76, s. 18]. Müxtəlif mənbələrin araşdırılması nəticəsində məlum olur

ki, bir məhkəmənin digər məhkəmə qərarından istifadə etməsi artıq presedent hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur və belə qərarlar “presedent qərarlar” adlandırılır. Müasir dövrün tədqiqatçılarından E. Katışeva göstərir ki, “məhkəmə qərarının presedentlə eyniləşdirilməsi heç də bütün məhkəmə qərarlarının presedent xarakterli hesab edilməsi demək deyil, yalnız hüquqi kazusların məhkəmə təcrübəsində tətbiqini nəzərdə tutan qərar presedent hesab olunur” [71, s. 14]. Presedent qərarın məzmununa dair bu arqument doğru və əsaslı hesab edilə bilər.

Eyni zamanda, “presedent” anlayışına onu qəbul etmiş orqanın səlahiyyətindən asılı olaraq, iki aspektdən yanaşılır və elmi ədəbiyyatlarda “məhkəmə (“hüquqi presedentlər”) və “inzibati (administrativ) presedent”lər fərqləndirilir [66, s. 21]. Bununla bağlı, tanınmış nəzəriyyəçi V.N.Xropanyuka görə, hüquqi və inzibati presedentlər xüsusi məhkəmə işləri üzrə dövlətin məcburi öhdəliklər müəyyənləşdirməsidir: “hüquqi presedent dedikdə konkret hüquqi işlər üzrə dövlətin ümumməcburi əhəmiyyət verdiyi məhkəmə qərarları və inzibati qərarlar başa düşülür.” [21, s. 137].

Rus hüquq ədəbiyyatlarının təhlili göstərir ki, burada məhkəmə presedent hüququnun anlayışında iki konsepsiya nəzərdə tutulur: presedent hüququnun geniş mənada anlayışı və onun dar mənada anlayışı. Tanınmış rus hüquq nəzəriyyəçisi prof. Marçenko hesab edir ki, geniş mənada presedent hüququ həm “hüququn mənbələrindən biri kimi”, həm də “məhkəmənin norma yaratma fəaliyyətinin nəticəsi kimi” başa düşülür. Bu mənada, presedent hüququnun dar mənada anlayışı “digər məhkəmə tərəfindən istifadə ediləcək bir məhkəmə qərarı” [78, s. 18] kimi qəbul edilə bilər. Digər rus elmi ədəbiyyatlarında məhkəmə presedentləri geniş mənada məhkəmənin iş üzrə qəbul etdiyi qərarın “əsaslandırıcı (sübutmə) hissə”si ilə yanaşı, nəticə hissəsi də qəbul edilsə, dar mənada isə yalnız nəticə hissəsi presedent hesab olunur [82, s.169].

Qeyd edildiyi kimi, rus hüquq doktrinası tarixində “məhkəmə presedentləri” anlayışına fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur. Həmin

fərqli yanaşmaların izah edilməsi üçün rus hüquqşünas-alimlərinin mövqelərinə nəzər salınması əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, inqilabdan əvvəlki dövrdə tədqiqatçılar ümumiyyətlə presedent hüququnu dar və geniş mənada nəzərdən keçirməmişdirlər. Tanınmış rus tədqiqatçısı Q.F.Şerşeneviçin mövqeyinə görə, məhkəmə presedenti məhkəmə qərarını nəzərdə tutur,

hansı ki, hazırkı iş üzrə mübahisəni həll edir və gələcək oxşar mübahisələrin də həll edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bununla belə, o qeyd edirdi ki, məhkəmə presedenti kimi nəzərdə tutulan məhkəmə qərarı iki formada göstərilə bilər. Birincisi, mövcud qaydaların təfsiri, izahı və ikincisi, qanun və ya hüquqi adətənin olmaması şəraitində yeni hüquqi qaydaların müəyyənləşdirilməsi [54, s. 6].

Digər tanınmış hüquqşünas-alim E.N.Trubetskoy məhkəmə presedentlərini oxşar məhkəmə işləri üzrə ümumi hüquqi standartlara çevrilən məhkəmə qərarları hesab edirdi [83, s. 42]. Məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi nəzərdən keçirilməsinə isə o, belə münasibət bildirirdi ki: “cəmiyyət həyatında qanunla nəzərdə tutulmayan hallara rast gəlinir və məhkəmə belə hallara dair qərar çıxararaq yaradıcı rol oynayır; o hər cür dolaşq işi həll etməlidir və yeni dolaşq işlərlə üzləşdikcə istər-istəməz onlar üçün yeni normalar yaratmağa məcburdur. Əgər məhkəmə dolaşq işlə qarşılaşırsa və onun üçün müvafiq qanun tapa bilmirsə, onda o, həmin işi qanunların ümumi mənasına əsaslanaraq qanunvericinin özü necə həll edirdisə, elə də həll etməlidir. O, oxşar halları nəzərdə tutan qanunlardan istifadə edə bilər. Əgər belə qanunu tapmaq mümkün olmazsa, onda məhkəmə qanunvericinin qanunvericilikdə ifadəsini tapan niyyət və məqsədlərini rəhbər tutaraq, qüvvədə olan qanunvericiliyin ruhuna uyğun olaraq işi həll etməlidir”. Trubetskoyun mühakiməsi birmənalı nəticəyə gətirib çıxarır: məhkəmə konkret hüquqi işlərə baxarkən oxşar hadisələri tənzimləyən qanuna müraciət etməli, belə norma olmadığı hallarda isə qüvvədə olan qanunvericiliyin məqsəd və prinsiplərini rəhbər tutaraq yeni qayda yaratmalıdır [52, s. 138].

Presedent hüququ sahəsində müasir rus nəzəriyyəçilərindən hesab

edilən P.A.Quk məhkəmə presedentləri ilə bağlı nəzəri fikirləri ümumiləşdirərək presedentlərin müasir anlayışını belə verir ki, “məhkəmə presedenti – yüksək məhkəmə hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən hüquqi prosedur (icraat) çərçivəsində konkret iş üzrə qəbul edilmiş, hüquqi qayda (hüquqi mövqe, prinsip) nəzərdə tutan, rəsmi topluda dərc edilmiş və gələcəkdə oxşar iş üzrə imperativ qüvvəyə malik məhkəmə qərarıdır.” [62, s. 65]. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə presedentinə verilən bu anlayış presedentin müasir anlayışı ilə üst-üstə düşür.

Müasir Alman hüququnda isə presedent hüququnun anlayışına yanaşma bir qədər fərqlidir. Belə ki, tanınmış alman hüquq nəzəriyyəçiləri Aleksı və Dreyr öz tədqiqatlarında “presedent” ifadəsinə belə anlayış verirlər ki, “presedent” hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edilərkən digər yüksək məhkəmənin oxşar qərarından istifadə edilməsi prosesini ehtiva edir. Bu anlayış müəyyən mənada məcburiyyəti səciyyələndirir, lakin onun hüquq müstəvisində istifadə edilməsi heç bir məcburiyyət xarakterini nəzərdə tutmur, əksinə presedentdən istifadə edən məhkəmə həmin qərarlardan istifadə etməyə borclu deyildir. Həmçinin, məhkəmənin qəbul etdiyi qərar və ya həmin qərarla gəldiyi mövqe digər sonrakı məhkəmələr tərəfindən qərar qəbul etmə prosesində nəzərə alınacağı barədə nəticəyə gəlməyə də əsas vermir. Onun gələcək məhkəmə qərarlarında nəzərə alınma bilinməsi ehtimalı həmin qərarın presedent kimi nəzərdən keçirilməsi üçün kifayətdir.” [92, s. 23]. Bu anlayış müasir presedent hüquq fəaliyyətinin anlayışı ilə oxşarlıq təşkil edir.

Hüquqi funksiya kimi presedent əvvəlki məhkəmə qərarlarına istinad etmək üçün baza formalaşdırır. Belə istinad əvvəlki qərarlar üzrə gəlinmiş mövqelərin ümumiləşdirilməsidir, eyni zamanda, bu, obyektivlik axtarışını təmin edir. Başqa sözlə, hakimin əvvəlki qərarları nəzərdən keçirməsi onun obyektivlik axtarışında olmasını göstərir. Obyektivlik oxşar qərarlar üzrə gəlinən mövqelərin müqayisə edilməsi üçün mühüm zəmin formalaşdırır, həmçinin ədalətlik meyarına əsaslanmayan halların aşkarlanması və ya müəyyənləşdirilməsi, onla-

rın qərar qəbul edilənədək hakimin özü tərəfindən aradan qaldırılması ilə bağlı mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Presedentin tətbiq edilməsi məhkəmə qərarının ədalətli olmasına işarədir. Çünki öz qərarında digər qərardan misal çəkməklə hakim, gəlmiş olduğu hüquqi nəticəni obyektivlik sücğəzindən keçirmiş olur. Presedentlərin əhəmiyyətli tərəflərindən biri də budur: qanunvericiliyin obyektiv tətbiq olunması məqsədi ilə digər oxşar qərarlara istinad etmək.

“Obyektivlik axtarışı” məqsədlə hakimin presedentlərə müraciət etməsi halı qərb ədəbiyyatlarında mühüm amil kimi qabardılır. “Obyektivlik axtarışı” isə Henri Braktonun “oxşarlıq prinsipi”nə əsaslanır [71, s. 26]. Henri Brakton ingilis presedent hüququnun əsas nəzəriyyəçilərindən hesab olunur və onun bu nəzəriyyəsinə əsasən, oxşar məhkəmə işləri üzrə qəbul edilən qərarlar oxşar olmalıdırlar [154]. Bu mövqedən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, məhkəmə qərarı o zaman ədalətli və obyektiv hesab oluna bilər ki, digər eyni məzmunlu məhkəmə qərarına oxşar olsun. Bu yanaşmaya əsasən, “obyektivlik axtarışı” presessual hərəkətlər toplusu kimi presedent hüququnu ehtiva edir və bura daxildir: iş üzrə əhəmiyyətli faktların öyrənilməsi və onların sırasından hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların seçilməsi, iş üzrə qərar qəbul edilərkən hüquqi mövqeyin formalaşdırılması və istifadə edilən presedentin müəyyən edilməsi və nəhayət qərarın qəbul edilməsi.

Bəzi ölkələrdə presedentlərin məcburi tətbiqi nəzərdə tutulur. Qanunvericilikdə presedent hüququnun məcburi tətbiqinin nəzərdə tutulması iki və daha artıq məhkəmənin arasında hüquqi ünsiyyətin və yaxud da ümumi mövqenin formalaşması ilə nəticələnir, məsələn, aşağı instansiya məhkəmələrlə yuxarı instansiya məhkəmələri arasında konkret hüquq normasının tətbiqi barədə hüquqi fikir ayrılığı nadir hallarda müşahidə olunur.

Presedent hüququ nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış mütəxəssislərdən hesab edilən prof. Siltala qeyd edir ki, “hər hansı bir yuxarı məhkəmənin qərarının digər aşağı məhkəmə üçün normativ qüvvəyə ma-

lik olması (və ya malik ola bilməsi) mülki hüquq kontekstində presedent hüququnun mövcudluğu ilə bağlıdır. Hər hansı bir hüquq sisteminə fəaliyyət göstərən ali yurisdiksiyalı məhkəmə (və ya məhkəmələr) tərəfindən qəbul edilmiş qərar hər zaman presedent hüquqi qüvvə ilə zənginləşdirilmiş olur, eyni zamanda, belə hüquqi qüvvə digər yüksək məhkəmələrin qərarlarına da şamil edilə bilər” [121, s. 62]. Belə presedentlər (və ya ilkin mərhələdə məhkəmə qərarları) əsasən ən yüksək məhkəmə instansiyaları tərəfindən qəbul edilir və sonra onlar normativ qüvvəyə malik olurlar. Prof. Siltalanın bu mövqeyi həm Anqlo-Sakson hüquq sisteminə həm də Roman-German hüquq sisteminə aiddir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, ədəbiyyatlarda presedent hüququna fərqli bir anlayış da verilir ki: “presedent” bir məhkəmənin digər məhkəmələr tərəfindən rəhbər tutulmalı olan qərarıdır - yəni qəbul olunmuş qanun və qaydalara əlavə olaraq hüquq mənbəyi rolunu oynayan, ümumi, vahid və uzlaşdırılmış praktika yaradan qərarıdır.” [139]. Bu anlayış məhkəmə presedentinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini təsvir etsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, bütün məhkəmə qərarları ümumi, vahid və uzlaşdırılmış praktika yaratmır.

Məhkəmə presedentləri, qeyd edildiyi kimi məhkəmə qərarlarında təsbit edilir. Lakin bütün məhkəmə qərarları presedentə çevrilmir. Əslində, hansı məhkəmə qərarının etalon mənbə olması, eynilə, hər hansı məhkəmə qərarının da “istinad edilə bilinməz” olması bir aktda təsbit edilmir, bu sırf təcrübədə formalaşır. Amma nəzərə alınmalıdır ki, əksər hallarda presedentə çevrilən qərar həmin qərarı qəbul edən məhkəmə institutunun səlahiyyətindən (yurisdiksiyasından) asılı olur.

Hüququ şərh etmək səlahiyyətinə malik olan məhkəmə institutu konkret məhkəmə kazusları üzrə qərar qəbul etdikləri halda belə qərarlarda həmin işin həlli qaydasını göstərməklə yanaşı, mövcud hüquq normalarının tətbiqi qaydasını da müəyyən edir. Presedent hüququna dair müasir baxışlarda qeyd edilən səlahiyyətə malik olan məhkəmələr tərəfindən qəbul edilən qərarlarda presedent mənbə əlamətinin mövcudluğunu müdafiə edir. Çünki yalnız belə məhkəmələr hü-

quq normalarına şərh verə və ya onların tətbiqi təcrübəsini ümumiləşdirərək dolayısı ilə qayda yarada bilirlər. Belə qərarlar (konkret məhkəmə işi üzrə qəbul edilən və mübahisələndirilən hüquq münasibətinin subyektii ilə bağlı olan) məcburi olmasalar da, dolayısı ilə mötəbərlik baxımından aşağı instansiya məhkəmələri üçün istinad ünvanına çevrilir. “Obyektivlik axtarışı”nda olan aşağı instansiya məhkəməsi üçün öz qərarında mötəbər hesab edilən (hüquqiliyinin müzakirə edilməsinə zərurət qalmayan) qərara istinad edilməsi həmin qərarın ədalətliliyini artırır, eyni zamanda, bu qərarın gələcəkdə yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən dəyişdirilməsi riskini də azaldır ki, presedentlərin tətbiqi yuxarı məhkəmənin mövqeyinin nəzərə alınması nöqtəyi-nəzərindən əlverişlidir. Beləliklə də, təcrübədə məhkəmə presedentləri dedikdə, əksər hallarda bütün məhkəmələrin qərarları deyil, yuxarı məhkəmə institutlarının mötəbərliyi müzakirə edilməyən qərarı nəzərdə tutulur.

Məhkəmə presedentinin anlayışı ilə bağlı qeyd edilənləri ümumiləşdirərək müasir mülki hüququnun mənbələrinə daxil olan məhkəmə presedentlərinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

“Məhkəmə presedentləri – qanunvericiliklə müəyyənəşdirilmiş qaydada ayrı-ayrı hüquq normalarına izahat (izah, şərh) vermək səlahiyyətinə malik olan dövlətin yüksək səlahiyyətli məhkəmə institutları tərəfindən qəbul edilən və sonradan digər məhkəmələr tərəfindən oxşar səciyyəli işlər üzrə nəzərə alına bilən və ya tətbiq edilə bilən hüquq normalarını özündə əks etdirən qayda və prinsipləri nəzərdə tutan məhkəmə qərarlarıdır”.

Qeyd edilən anlayış əsasında məhkəmə presedentlərinin aşağıdakı səciyyəvi əlamətlərini fərqləndirmək mümkündür:

- Presedent xüsusiyyətinə malik olan qərarları qəbul etmək səlahiyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş xüsusi məhkəmə institutlarına məxsusdur;
- Özündə hüquq normalarının tətbiq edilmə qayda və prinsiplərini nəzərdə tutur;
- Oxşar işlər üzrə digər məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilərək

“ümumtətbiq edilən məhkəmə mövqeyi”nə çevrilir.

Qeyd edilənlərə əsasən, məhkəmə presedenti ifadəsi özündə hüquq normalarının tətbiqinin qayda və prinsiplərini əks etdirən məhkəmə qərarları anlayışını ehtiva edir. Məhkəmə qərarı presedentlərin yeganə ifadə formasıdır, əks olunma üsuludur. Presedentlər məhkəmə qərarlarında əks etdirilir, onlar vasitəsilə elan edilir və cəmiyyətə çatdırılır. Dolayısı ilə məhkəmə presedentlərinin mövcudluğu, yayılması və inkişafı birbaşa məhkəmə qərarlarından asılıdır.

“Məhkəmə presedenti” anlayışını müəyyənləşdirikdən sonra “presedent hüququ” anlayışının da izah edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Presedent hüququ” anlayışı “məhkəmə presedenti” anlayışından daha geniş məzmunla malikdir. Belə ki, məhkəmə presedent hüququna həm də məhkəmə fəaliyyəti kimi yanaşılmalıdır. Lakin hüquq ədəbiyyatında “presedent” anlayışına yalnız hüququn mənbələrindən biri kimi yanaşılmışdır və o, məhkəmə fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilməmişdir. Bu fəaliyyət çox geniş məzmunla malik olmaqla yanaşı, məhkəmə icraatı zamanı özünü göstərir. Başqa sözlə, məhkəmə presedent hüququ məhkəmə qərarlarının istinad edildiyi mənbələr ilə yanaşı, həmin qərarların qəbul edilməsi zamanı hakimnin öz mövqeyini əsaslandırması və iş üzrə öz dəlillərinin gücləndirməsi ilə əlaqədar olaraq digər işlərə istinad etməsi ilə bağlı olan məhkəmə fəaliyyətini də ehtiva edir [46, s. 358].

Göründüyü kimi, presedent hüququ məhkəmələrin presedent qərarlarından istifadə etmələri üzrə formalaşan məhkəmə icraatını nəzərdə tutur. Bu mənada, presedent hüququnun məzmunu məhkəmənin presedent-hüquq fəaliyyəti təşkil edirsə, onun obyektini presedent qərarlar, başqa sözlə, məhkəmə presedentləri təşkil edir.

Presedent hüququnun yaranması və formalaşması üçün məhkəmə qərarı əsasdır, yəni, məhkəmə qərarı presedent hüququnun rüşeymidir. Əlbəttə ki, məhkəmə qərarı məhkəmə hakiminin öz icraatında olan iş üzrə ətraflı araşdırmalarına, həqiqət (obyektivlik) axtarışına əsaslanan dərin hüquqi mühakiməsinin nəticəsidir. Hakimnin mühaki-

məsinin hüquqiliyi isə belə araşdırmanın (təhqiqatın) müvafiq qanunun tələblərinə ciddi riayət etməsi ilə şərtlənir. Bu mənada, çıxarılan hər bir qərarın gələcəkdə presedentə çevrilməsi üçün həmin qərar qəbul edilərkən hakim tərəfindən yuxarıda qeyd edilən tələblərə uyğun davranılmalı və əsaslı (düzgün) qərar çıxarılmalıdır. Əgər məhkəmə mühakiməsi əsaslı (düzgün) nəticəyə əsaslanmırsa çıxarılan qərarın presedentə çevrilməsi mümkün olmayacaqdır (yəni sonradan digər məhkəmələr tərəfindən oxşar işlər üzrə həmin qərara istinad edilməyəcəkdir). Düzgün (əsaslı) nəticə isə obyektiv olmalı, ədalətə (həqiqətə) əsaslanmalıdır. Məhkəmə mühakiməsinin düzgün nəticəyə əsaslanması ilə bağlı böyük mütəfəkkir Çezare Bekkaria qeyd edirdi: “Hakim hər bir iş üzrə düzgün əqli nəticə çıxarmalıdır. Böyük mühakimə - ümumi qanundur; kiçik mühakimə - qanuna zidd və ya qanunauyğun əməldir; nəticə - azadlıq və ya cəzadır. Əgər hakim məcburiyyət üzündən və ya öz iradəsi ilə, bir deyil, iki və ya daha çox nəticə çıxarsa ona heç nəyi etibar etmək olmaz.” [16, s. 21].

Göründüyü kimi, presedent hüququ üçün əhəmiyyətli olan məhkəmə qərarı qəbul edilərkən hakim qanunu və iş üzrə həqiqəti (faktları) tam nəzərə almalı və bu hədlər çərçivəsində yekun nəticəyə gəlməlidir. Yalnız bu tələblərə uyğun çıxarılmış məhkəmə qərarı presedent səciyyəsi daşıya və sonradan oxşar hallar üzrə digər məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, vurğulmaq lazımdır ki, milli hüquq sisteminin, qanunvericiliyinin inkişafı üçün də məhkəmə presedentləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, məhkəmə təcrübəsində formalaşan presedent hüququ vasitəsilə qanunvericilikdəki boşluqlar müəyyənləşdirilir, yaxud zəruri dəyişikliklər edilir. Nəzərə alınsa ki, hüquq normalarını və artıq məhkəmə təcrübələrində formalaşmış hüquqi mövqeləri tətbiq etməklə məhkəmələr praktiki olaraq onların səmərəliliyini yoxlayır, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində onlarla bağlı qüsuruları və problemləri aşkar edirlər; bu isə qanunvericilik orqanlarında hüququn mükəmməlləşdirilməsi üçün vaxtında tədbirlər görmək imkanı verir. [40, s. 28].

Presedent hüququ kateqoriyasının daha dərindən izah edilməsi üçün onun anlayışının müəyyən edilməsi ilə yanaşı, strukturunun da müəyyən edilməsi vacibdir.

Presedent anlayışının xüsusi strukturu mövcuddur və ya istifadə edildiyi hüquq sistemlərindən asılı olaraq onların xüsusi elementləri vardır. Analitik nöqteyi-nəzər baxımından hər bir presedent normanın iki elementi mövcuddur: ratio decidendi elementi və obiter dicta elementi.

Presedentlər dar mənada yalnız məhkəmə qərarının hüquq qaydalar müəyyənləşdirilən məcburi hissəsini – işin xüsusiyyətindən asılı olaraq tətbiq edilə bilən hüquqi standartlardan ibarət olan ratio decidendini (lat. qərara gəlmək üçün əsas, səbəb) ehtiva edir. Geniş mənada isə, məhkəmə presedenti məcburi qaydaları özündə ifadə edən ratio decidendi hissəsi ilə yanaşı, qərar qəbul etmək üçün mühüm rol oynayan sübutetmə hissəsini – obiter dictanı (lat. hakimın qeydləri, şərhləri) da özündə birləşdirir.

Ratio decidendi qanunun tələblərinə uyğun olaraq məhkəmənin qərar qəbul edərkən digər məhkəmənin presedent normasını olduğu kimi, eynilə (vis-à-vis) istifadə etməsini nəzərdə tutur, tətbiq edilən presedent normanın hüquqi qüvvəsi res judicata (lat. iddia predmeti və ya məhkəmədə baxılan məsələ) prinsipinə uyğun olaraq cari iş üzrə qərara da şamil edilir və ya əvvəlki məhkəmənin müəyyən etdiyi hüquqi faktlar əsas götürülür.

Obiter dicta elementi isə, ratio decidendidən fərqli olaraq, qərarı qəbul edən məhkəmənin hüquqi motivini, başqa sözlə qərarının arqumentativ kontekstinə (və ya məzmununu) nəzərdə tutur. Prof. Siltala qeyd edir ki, hər hansı bir məhkəmə işində rationu dictadan fərqləndirən əlamət və rationu izah edən normativ məcburiyyətlik cəhəti stare decisis doktrinasının mühüm və ən əsas nəzəriyyəsidir [121, s. 65].

Qeyd: Tam ifadəsi latınca “stare decisis et non quietta movare” olan birləşmə “işin faktiki hallarına deyil, qərarlara istinad etmək” mənasını daşıyır [27, s. 10]. Stare decisis prinsipi – “əvvəl həll edilən kimi həll etmək” ideyasını nəzərdə tutur [24, s. 17].

Xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, hər hansı bir məhkəmə qərarında *ratio decidendi* elementindən istifadə edilməsi həmin qərar üzrə *obiter dicta* elementinin olmamasını istisna etmir. Hər iki elementin eyni qərarla mövcud olması halı *presedent* hüququnun istifadə xüsusiyyətindən asılı olaraq, mümkündür.

Məhkəmə qərarında *obiter dicta* elementinin mənası ilə bağlı R. David və K. Jofre-Spinozi qeyd edirlər ki, “İngilis hüququnun normaları İngiltərənin yuxarı instansiya məhkəmələri tərəfindən qəbul olunan qərarların əsas hissəsindən (*ratio decidendi*) götürülür. Bu qərarla müvafiq mübahisələrin həlli üçün tam zəruri olmayan hər şeyi ingilis hakimi “yeri gəlmişkən deyilən” (*obiter dictum*) adlandırır.” [65, s. 244], [31, s. 144].

Anqlo-Sakson hüquq sistemindəki *presedentlə* bağlı qərb hüquq ədəbiyyatlarında *presedent*in anlayışı məhkəmə işi üzrə *ratio decidendi* elementinin funksional ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir [123, s. 21]. Nəzəri baxımdan “*ratio*” termini “*presedent norma*” anlayışı ilə eyniləşdirilə bilər, belə ki, bu termin məhkəmə qərarı üzrə yalnız qaydaları (və ya normativ göstərişləri) əhatə edir.

Alman nəzəriyyəçiləri olan R. Qross və C. Harris isə *ratio decidendi*nin daha sadə izahını verirlər. Belə ki, onlar qeyd edirlər ki, “*ratio decidendi* məhkəmə işi üzrə qərara gəlmək üçün səbəbləri nəzərdə tutur” [97, s. 39]. Bu müddəa *ratio decidendi* elementinin bütün hallarına aiddir, lakin çox yığcam fikri ifadə edir, çünki bu fikir *ratio decidendi*nin hər hansı bir məhkəmə qərarında məhz hansı hissənin məcburi normativ hissə olduğunu bildirmir [101, s. 6]. Bu kontekstdə qeyd etmək mümkündür ki, *ratio decidendi* məhkəmə qərarının elə bir xüsusi hissəsidir ki, hakim həmin hissədə belə qərar qəbul etməsinin səbəblərini göstərir.

Fəaliyyəti *presedent* hüququnun əsasları üzərində qurulan məhkəmənin hakimi qərarında *ratio decidendi* və *obiter dicta* hissələrini ayrıca vurğulamır və məhkəmə qərarında hər iki hissə inteqrə edilmiş (birləşdirilmiş, qarışıq) şəkildə əks etdirilir. Məhkəmə qərarında qeyd edilən hissələri aydınlaşdıran hüquqşünasın əsas vəzifəsi onda *ratio*

decidendi və obiter dictanı əks etdirən hissəni üzə çıxarmaqdır. Ratio decidendi konsepsiyasının ən nüfuzlu şərhçilərindən biri olan A. Qudharta görə, qərarın ratio hissəsini maddi faktlar və həmin faktlar əsasında alınan nəticə nəzərə alınmaqla üzə çıxarıla bilər. Həmin hissənin üzə çıxarılmasının vacibliyi hüquq normasının məhz ratio decidendində əks olunması ilə bağlıdır. Ratio decidendi bu cür əhəmiyyətə malik olduğuna görə hakimin öz qərarını hərtərəfli və məntiqi şəkildə əsaslandırması, gəldiyi qərarı aydın və dəqiq ifadə edə bilməsi mühüm praktiki və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. [31, s. 145]. Qudharta'nın mövqeyi ratio decidendi konsepsiyası ilə bağlı yuxarıda qeyd edilənləri təsdiqləyir; belə ki, ratio decidendi qərarın necə əsaslandırılması deyil, söykəndiyi hüquq prinsiplərinin (və ya meylləri) hüquqi və ədalətli olmasının əsaslandırılmasını nəzərdə tutur. Lakin bununla belə, bildirildiyi kimi, hər hansı presedent qərarında ratio decidendi və obiter dicta hissələrini asanlıqla ayırmaq mümkün deyildir. Qeyd edilən çətinliyinin əsas səbəbi odur ki, hər iki hissə hər hansı bir məhkəmə qərarında bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə təsbit edilir.

Məhkəmə qərarında ratio decidendi və obiter dicta elementlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı hüquq nəzəriyyəçisi Zaqaynovanın aşağıda nəzərdən keçirilən təklifləri elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir:

1. İş üçün əhəmiyyətli olan birbaşa, əsas və törəmə faktların müəyyən edilməsi [67, s. 14]. İş üzrə birbaşa faktlar hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyin baş verməsinə səbəb olan halları ifadə edir. Əsas faktlar isə hərəkət və hərəkətsizliyin baş verməsinə gətirib çıxaran ən başlıca halı ifadə edir. Törəmə faktlar isə hakimin birbaşa faktların təhlili nəticəsində gəldiyi nəticələri ifadə edir.

2. Konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq edilən hüquq prinsiplərinin izahı, şərh.

3. İlk iki amilin əlaqələnməsinə əsaslanan nəticə [67, s. 14].

Hakim tərəfindən işə baxılarkən iş üzrə sübutlar ümumiləşdirilir, mübahisəli faktlara münasibət bildirilir, tərəflərin dəlilləri nəzərdən keçirilir, hüquqi məsələlərlə bağlı mübahisə yarandıqda isə mütləq onlarla bağlı bir sıra presedent müzakirə edilmiş olur. Qərar çıxarılır-

kən işin hallarına, tərəflərin dəlillərinə baxılır, müvafiq hüquqi məsələlər müzakirə edilir. Bu zaman konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq olunan hüquqi prinsiplərin şərhı qərarın ən vacib elementi kimi çıxış edir ki, o da ratio decidendi kimi qəbul olunur.

Presedent hüququnun strukturunu aydınlaşdırarkən presedent hüquq nəzəriyyəsinin stare decisis doktrinasının anlayışını da vermək rasionun (və ya presedent normanın) anlaşılması baxımdan mühümdür. Belə ki, Qross və Harris stare decisis doktrinasını aşağıdakı kimi izah edirlər:

“Əgər hər hansı bir məhkəmənin başqa oxşar məhkəmə işindən və ya qərarından istifadə etməsi müşahidə edilirsə, bu o deməkdir ki, hakim icraatında olan işdəki faktlarla müraciət etdiyi başqa işdəki faktlar arasında qəbul edilə bilən hüquqi əlaqələndirmə qaydaları tapmaq-la bağlı olan ratio decidendi fəaliyyətinə müraciət etmək məcburiyyətindədir.” [97, s. 98].

Anqlo-Sakson hüquq sistemindən istifadə edən Amerika Birləşmiş Ştatlarının məhkəmələri öz fəaliyyətlərində stare decisis doktrinasından geniş miqyasda yararlanırlar. Mənbələrdə, stare decisis-in təcrübədə tətbiq olunması ilə bağlı qeyd olunur ki, “stare decisis presedentdən istifadə edən məhkəmənin siyasətini ifadə edir; presedent tətbiqi ilə əlaqədar isə bu termin daha geniş faktlardan istifadə edilməklə məhkəmə qərarının tərtib edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Digər sözlə, stare decisis iş üzrə mövcud faktları və hüquq normalarını ətraflı şəkildə tədqiq etməklə qəbul edilmiş məhkəmə qərarında müşahidə edilə bilər” [127, s. 185].

Əgər stare decisis doktrinasının qaydalarına tam olaraq əməl olunarsa, bu halda, presedent tətbiq etmə fəaliyyətinin iki məhkəmə və ya iki məhkəmə işi arasında baş verən bir proses olduğu düşünülə bilər. Presedent və presedent-norma terminlərinin məhkəmə təcrübəsi zamanı texniki və funksional mənaları stare decisis doktrinasının ümumi hüquqi anlamından ciddi şəkildə fərqlənir. Bu mənada, spesifik doktrina tələblərini və istifadə edilən hüquq sisteminin ümumi şərtlərini nəzərə almaqla qeyd etmək olar ki, presedent-normanın mü-

asir anlayışı və konsepsiyası nəzərdən keçirilən stare decisis doktrinasının ümumi hüquqi mənasına uyğun gəlir.

Stare decisis doktrinasının mahiyyəti barədə qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, stare decisis doktrinası bir məhkəmə tərəfindən digər bir məhkəmənin “yaratdığı” presedent hüquq xarakterli nəticədən (qərardan) istifadə etməsi üzrə yaranan münasibətləri nəzərdə tutur, başqa sözlə belə münasibətlər üzrə qayda və ya prinsiplər toplusunu ifadə edir.

Ümumi mənada “məhkəmə presedenti”nin iki cəhəti mövcuddur: presedentin məcburi və inandırıcı (etibarlılıq, mötəbərlik) cəhəti. Hər hansı bir məhkəmə qərarına presedent qismində daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq məhkəmələr tərəfindən müraciət edilməli olması və mütləq sürətdə tətbiq edilən olması həmin presedentin məcburi xarakterə malik olmasını göstərir. Bu mənada, daxili hüquqda presedentlərin məcburiliyi şərtləndirilmişdirsə, stare decisis doktrinasına uyğun olaraq aşağı instansiya məhkəməsi icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq, iş üzrə məcburi hesab edilən presedent qərarının tələblərini nəzərə almağa borcludur. Qeyd edildiyi kimi, məhkəmə üçün bu məcburiyyəti nəzərə almaq vəzifəsi daxili hüquq sistemi ilə müəyyənləşdirilir. “Eyni prinsipə görə, məcburi tətbiq edilməli olan məhkəmə presedentləri yalnız yuxarı məhkəmə instansiyaları tərəfindən təsnifləşdirilə bilər və onlar aşağı məhkəmələr üçün şərtsiz qaydada hüquqi qüvvəyə malikdir” [125, s. 31]. Eyni zamanda qeyd etmək mümkündür ki, məcburi presedent qaydasının tətbiq olunduğu hüquq sistemlərində aşağı instansiya məhkəmələrinin qərarlarının presedent kimi yuxarı instansiya məhkəmələri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Professor Siltala qeyd edir ki, “bəzi müstəsna hallarda yuxarı məhkəmənin özü məcburi presedenti rədd edə bilər, lakin adətən belə olan halda, həmin məhkəmə müvafiq presedenti rədd etmək (inkar etmək – müəl.) yerinə ondan yan keçməyə (münasibət bildirməməyə - müəl.) çalışacaqdır.” [121, s. 53].

Əgər daxili qanunvericilik məhkəmə presedentlərinin məcburi qaydada tətbiq edilməli olmasını təsbit etsə və əgər hər hansı bir

məhkəmə digər hər hansı bir məhkəmə qərarını icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən müvafiq (tətbiq edilməli olan) hesab edərək tətbiq edirsə, həmin məhkəmənin fəaliyyət göstərdiyi milli hüquq sisteminə istifadə edilən presedentlər inandırıcı xarakterli presedentlərdir. İnandırıcı presedent o məhkəmə qərarında mövcud olur ki, müəyyən iş üzrə məhkəmə qərar qəbul edir və onun bu qərarı digər məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşımasa da, icraatında oxşar iş olan məhkəmə əvvəlki məhkəmənin oxşar iş üzrə gəlmiş olduğu hüquqi tövsifi tətbiq etməkdə maraqlı olur. Adətən məhkəmələr başqa məhkəmənin oxşar iş üzrə inandırıcı presedent səciyyəsi təşkil edən qərarını tətbiq edirlər. Lakin belə inandırıcı presedentlər yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən təsdiq edildiyi zaman həmin qərar məcburi presedent xarakteri ala bilər.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, presedent nəzəriyyəsi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında bəzən məcburi presedentlərin *ratio decidendi*, inandırıcı presedentlərin isə *obiter dicta* ilə eyniləşdirilməsinə rast gəlinir.

Presedent hüququnun strukturunu tədqiq edərkən onun strukturuna daxil olan (və ya onun ayrıca bir növü olan) “*case law*” (bu ifadə Azərbaycan dilinə “presedent hüququ” və ya “presedent toplusu” kimi tərcümə edilir – müəl.) anlayışını da aydınlaşdırmaq zəruridir. Qross (və Harris) “*case law*” anlayışını izah edərkən qeyd edir ki, “*case law*” termini hakimlər tərəfindən qərar qəbul edilərkən istifadə olunan qaydaların və prinsiplərin toplusunu ifadə edir. Bu anlayışın kökü İngilis presedent doktrinasına dayanır, belə ki, İngilis presedent doktrinasının sərt təbiəti mövcud olmuşdur. Bu doktrinaya görə presedent hüququndan istifadə edən məhkəmələr “presedent qaydaları” adlandırılan prinsiplərə riayət etməyə borcludurlar. Bu qaydalar isə məhkəmələrin fəaliyyətində effektivlik yaratmaq məqsədini özündə əks etdirir.” [97, s. 3].

Presedent hüquq nəzəriyyəsi ilə bağlı olan hüquq ədəbiyyatlarını tədqiq edərkən aydın olur ki, “*case law*” presedent növündə məhkəmə yalnız özünün daha əvvəl qəbul etmiş olduğu qərarı üzrə mövqeyini

icraatında olan oxşar iş üzrə təkrarlaya bilər. Məhkəmə presedent qismində tətbiq etmək istədiyi işin yalnız obiter dicta tərəfini və ya inandırıcı cəhətlərini istifadə etməlidir. Bu məqamla bağlı Kuçin qeyd edir ki, “hakim yalnız icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən gəlmiş olduğu mövqeyini daha da gücləndirmək məqsədilə özünün əvvəllər oxşar iş üzrə qəbul etdiyi qərarla gəlmiş olduğu nəticələrdən də istifadə edə bilər.” [74, s. 68].

İngilis hüquq mənşəli olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə “case law” İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də daxil olmaqla, əksər dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən uğurla tətbiq olunur və presedentin bu növü kifayət qədər geniş yayılmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ təcrübəsinin istifadəsi ilə bağlı məhkəmələr tərəfindən “case law” ifadəsi əksər hallarda presedent hüququ ifadəsinin əvəzinə işlədilir. Bu Məhkəmənin istifadə etdiyi “case law” digər hüquq sistemlərindəki məhkəmələrin tətbiq etdiyi “case law”-dan bir qədər fərqli əlamətlərə malikdir. Belə ki, Məhkəmənin tətbiq etdiyi “case law” əsasən iki cəhəti özündə ehtiva edir:

- 1) “case law” – qərarları toplusu kimi (məsələn, Məhkəmənin aylıq və illik bülletenlərində bu termin qəbul edilmiş qərarların strukturunu bildirmək üçün istifadə edilir);
- 2) “case law” – presedent hüququnu göstərən hüquqi substansiya kimi (bu halda, “presedent hüququ” anlayışı “case law” termini ilə əhatə olunur).

Yekun olaraq, presedent hüququnun anlayışı və onun strukturunun müəyyən edilməsi ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, presedent hüququnun anlayışı və onun strukturunun müəyyən edilməsi məhkəmə presedentlərinin mülki hüququn mənbələri kimi qəbul edilməsi ilə bağlı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, presedent hüququnun elementləri məhkəmə qərarlarında müşahidə edilir, məhkəmələr tərəfindən oxşar işlər üzrə digər məhkəmələrin presedent xarakterli qərarlarına istinad edilir və mülki mübahisələrin həlli zamanı normativ hüquqi aktlarla yanaşı, onlar da nəzərə alınır.

1.2. Məhkəmə presedent hüquq nəzəriyyəsində mövcud modellər

Presedent hüquq nəzəriyyəsinin əsasını presedent ideologiyası təşkil edir və onunla sıx bağlıdır. Presedent ideologiyası dedikdə, presedentdən istifadə (tətbiq) edən məhkəmələrin icraatlarında iş üzrə presedent normanı (ratio decidendi və obiter dictanı) necə şərh və tövsif etmələri ilə bağlı yaranan nəzəri və praktiki baxışlar nəzərdə tutulur. Digər sözlə, presedent ideologiyası məhkəmənin iş üzrə presedent normaya yanaşma tərzini barədə hüquqi nöqtəyi-nəzərdir. Xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, presedent ideologiyasının həyata keçirilməsi hakimlərin hüquqi savadı, daxili inamı və şəxsi peşəkar təcrübəsindən, eyni zamanda, əlbəttə ki, milli hüququn xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Presedent hüquq nəzəriyyəsi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında presedent ideologiyasının müxtəlif forma və ya modelləri fərqləndirilir. Bu məzmununda, presedent ideologiyasının modellərini təhlil edərək, nəzəri baxımdan presedent ideologiyasının aşağıdakı üç əsas modelini müəyyənləşdirməyi təklif edirik:

- presedent ideologiyasının istinad modeli;
- presedent ideologiyasının kvazi-qanunvericilik modeli;
- presedent ideologiyasının məcburi sübutlar modeli.

1) Presedent ideologiyasının istinad modeli:

Bu modelin tətbiq olunduğu milli hüquq sistemlərində məhkəmələr icraatlarında olan iş üzrə yekun qərarı milli hüququn normativ bazası əsasında qəbul edirlər (yəni, iş üzrə qərar qəbul edərkən normativ-hüquqi aktların müddəalarını normativ əsas qismində tətbiq edirlər). Lakin bu zaman, məhkəmə həmin qərar üzrə gəlmiş olduğu hüquqi mövqeyi izah etmək ehtiyacını duyur və hüquqi mövqeyini izah etmək məqsədilə digər məhkəmənin qərarına istinad edir.

Bu modelin tətbiq olunduğu ölkələrdə məhkəmə icraatında olan hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edərkən digər bir məhkəmənin mövcud qərarına istinad edir, lakin həmin qərarı hüquqi baza kimi qəbul etmir yaxud ona əsaslanmır. Belə ki, həmin hüquq sistemlərində hüququn mənbəyi kimi ayrı-ayrı qanunvericilik aktları mövcuddur və

hakim qərar qəbul edərkən mütləq konkret hüquq normasına əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, məhkəmə iş üzrə öz arqumentlərini möhkəmləndirmək və öz mövqeyini (müləhizələrini) aydınlaşdırmaq (izah etmək) üçün digər qərarlardakı faktlara istinad edə bilər. Bu modeldə hakim presedent hüququnu tətbiq edib - etməməkdə sərbəstdir.

Presedent ideologiyasının istinad modelinin tələbləri aşağıdakılardır:

- istinad edilən presedent normaların (müddələrin) tamamilə arqumentativ olması şərti nəzərə alınmalı (normativ aktın müddələrinin tətbiq edilməsi məqsədi izah edilməli, hakim öz arqumentlərini əsaslandırılmalıdır);

- istinad edilən presedent norma seçilərkən onun mənasının hər kəs üçün aydın olması tələbləri nəzərə alınmalı (həmin presedent norma başqa bir məhkəmə tərəfindən tətbiq edilərkən həmin presedent üzrə rəşionun təkrar müəyyənləşdirilməsi istisna olunmalıdır. Bu məzmununda Siltala qeyd edir ki, “sonrakı məhkəməyə presedentin ratio decidendisinin həqiqi məzmununu aydınlaşdırmaq üçün həmin presedent qərarı təkrar dərindən tədqiq edərək bu barədə hüquqi müləhizə yürütməsinə icazə verilmir.” [121, s. 74].

Bu modelin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yüksək instansiya məhkəməsi müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənməyən və ya ziddiyyətli hüquqi məsələlər üzrə ümumi qərarlar qəbul edir və aşağı instansiya məhkəmələri bu qərarları presedent qismində tətbiq edirlər. Heç bir məhkəmə üzərində başqa məhkəmənin qərarını presedent qismində tətbiq etmək öhdəliyi qoyulmur, əksinə məhkəmələr yuxarı məhkəmənin qərarına istinad etməkdə tam sərbəstdirlər, bu onların hüququdur. Lakin bu modelin əsas məqamlarından biri odur ki, adətən yuxarı məhkəmələrin qərarı (xüsusilə də, təcrübədə ziddiyyət doğuran hüquq normalarının tətbiqi zamanı) və qanunla tənzimlənməyən hüquqi münasibətlər barədə rəyi (nəticəsi) aşağı məhkəmələr üçün təcrübədə səmərəli mənbə olur. Bu modelin prinsiplərinə əsasən, aşağı məhkəmələr həm hər hansı bir qərarı presedent kimi tətbiq etməkdə, həm də iş üzrə hansı presedent normaya istinad edəcəklərini müəyyənləşdirməkdə sərbəstdirlər.

İstinad modeli dövlətin konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilərək,

konstitusional səviyyədə də təsbit edilə bilər. Məsələn, məhkəmə-istinad-proseduru Almaniya Federativ Respublikası, İspaniya və İtaliyada konstitusion norma ilə tənzimlənir. Bu halda qanunvericilik aktlarında ziddiyyət ortaya çıxdığı vaxt mübahisələndirilən məsələ Konstitusiyaya Məhkəməsinə ötürülür və “aşağı” məhkəmə iş üzrə ədalətli hüquqi mövqə bəlli olanadək icraatını təxirə salır. [121, s. 75].

Bu modelin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, presedent norma təsbit etmə səlahiyyəti bəzi ölkələrdə yalnız Konstitusiyaya Məhkəmələrinə (məsələn, Polşa, Slovakiya və s.), bəzi ölkələrdə həm Konstitusiyaya Məhkəməsinə, həm də Ali Məhkəməyə (məsələn, Rusiya Federasiyası, Fransa və s.), bəzi ölkələrdə isə bu məqsədlə yaradılmış xüsusi institutlara verilir. Məsələn, İtaliyada bu modelin tətbiqi sahəsində xüsusi qayda nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, İtaliyanın ümumi yurisdiksiyalı ali məhkəmə instansiyası olan Ali Məhkəməsi (Corte di Cassazione) hüquq normalarının təfsiri ilə bağlı konstitusion səlahiyyətlərə malikdir. Bununla belə, İtaliyada presedent ideologiyasının istinad modelinin fərqləndirici əlaməti Corte di Cassazione-nin tərkibində fəaliyyət göstərən Ufficio del Massimario-nun (ital. məhkəmə qərarlarını təhlil edən şura) mövcudluğu ilə bağlıdır. Ufficio del Massimario ölkənin tanınmış hakim və hüquqşünas alimlərindən ibarət şuraadır və bu şuraya ehtiyac olduğu zaman ayrı-ayrı sahələr üzrə ekspert qismində mütəxəssislər də dəvət edilə bilər. Şura Ali Məhkəmənin tərkibində fəaliyyət göstərir. Ölkə qanunvericiliyinə əsasən bütün məhkəmələrin icraatlarında olan iş üzrə hüquq normalarının kolliziyası halı baş verdiyi zaman Ufficio del Massimarioya müraciət etmək səlahiyyətləri vardır. Bu orqanın qərarı “massima” adlanır və o, gələcəkdə məhkəmə qərarlarında istinad edilən, hüquqi qayda və ya hüquqi prinsip nəzərdə tutan qısa və yığcam rəydir. İstinad modelinin ümumi tələblərinə uyğun olaraq İtaliyada digər bütün məhkəmələr “massima”ya istinad edərək ondan istifadə edə bilər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu onların hüququdur, məhkəmələrin “massima” tətbiq etməklə bağlı öhdəlikləri yoxdur. [125, s. 142-143].

2) *Presedent ideologiyasının kvazi-qanunvericilik modeli:*

Presedent ideologiyasının bu modeli ənənəvi presedent təcrübəsinin

dən irəli gəlir. Presedent ideologiyasının kvazi-qanunvericilik modelində parlamentlər kimi, məhkəmələr də (presedent tətbiq edən) az əhəmiyyətli məsələlər barədə məhdud, lakin hər kəs tərəfindən tanınan (qəbul edilən) norma müəyyən etmə səlahiyyətinə malikdir. Parlamentdən fərqli olaraq, presedent tətbiq edən məhkəmə öz təşəbbüsü və istəyi ilə norma yaratma qabiliyyətinə malik deyildir, lakin onun norma təsbit etmə səlahiyyəti məhkəmə icraatı gedişində ortaya çıxan hüquqi mübahisənin xarakteri ilə bağlı məhdudlaşdırılır.

Kvazi-qanunvericilik modelində məhkəməyə parlament kimi norma yaratma səlahiyyəti verilmir, lakin onun icraatında olan iş üzrə yekun qərar qəbul edərək iş üzrə müvafiq qanunvericilik aktının və ya konkret hüquq normasının mövcud olmaması halında mübahisəni həll edə biləcək hüquq norması təsbit edə bilmək hüququ mövcuddur. Müəyyən zaman keçdikdən sonra isə təsbit edilmiş yeni norma presedent norma kimi ümumi hüquqi normaya çevrilərək oxşar iş üzrə digər məhkəmələr tərəfindən də istifadə edilməyə başlayır.

Qeyd edildiyi kimi, bu model ənənəvi presedent hüququnu xarakterizə edir və Anqlo-Sakson hüquq sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə istifadə olunur. Bu modelin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə icraatında olan hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edərkən hüquq normasına istinad edə bilmir, çünki belə norma mövcud deyildir. Bu zaman hakim daxili inam və öz hüquq düşüncəsinə əsaslanaraq öz mövqeyini ortaya qoyur və iş üzrə qərar qəbul edir. Hakimin belə qərar üzrə mövqeyi sonradan başqa məhkəmə tərəfindən oxşar iş üzrə hüquqi əsas kimi istifadə edilir və nəticədə presedent norma meydana gəlir. Kvazi-qanunvericilik modelinin digər xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, hüquq normasının mövcud olmaması şəraitində məhkəmə oxşar iş üzrə başqa məhkəmə tərəfindən çıxarılmış qərarı hüquqi əsas kimi götürür və onu presedent kimi istifadə edir.

Kvazi-qanunvericilik sistemində məhkəmə iş üzrə mövcud norma-nın işin necə həll etməsini müəyyənləşdirmədiyi zaman zərurətdən yeni presedent norma təsbit etməyə (yaratmağa) məcbur olur, yəni yeni presedent norma zərurətdən qəbul olunur. Bu halda, təsbit edilmiş presedent normaların məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmaları

müşahidə edilir.

Bu modeldə, məhkəmə presedent normanı onların məcburi qüvvəyə malik olmaları səbəbindən hüququn mənbəyi kimi istifadə edir. Məsələn, Böyük Britaniyada kvazi-qanunvericilik modelinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq presedentlərə adətən hüquqi baza qismində yanaşılır. Onların məcburi və mütləq tətbiq edilən hesab edilmələri sonrakı məhkəmələrin qərar qəbul etmə prosesinə güclü sürətdə təsir edir, belə ki, belə presedentlərin sonrakı məhkəmələrin qərar qəbul etmə prosesinə güclü təsir etmələri onların yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən qəbul edilməsilə əlaqələndirilir. [123, s. 43]. Bu mənada Böyük Britaniya hakimləri adətən presedent qismində istifadə edilən qərarın ratio decidendi hissəsini araşdırmağa səy göstərmirlər. Bununla belə, orada məhkəmələr üçün mənbə qismində istifadə edilən çoxlu sayda dəqiq hazırlanmış normalar toplusu mövcuddur ki, həmin toplular da məhkəmələri işin mahiyyəti üzrə ədalətli qərar çıxarmaq üçün hüquqi vasitələrlə təmin edir. [94, s. 317].

Faktiki olaraq, bu model onu nəzərdə tutmur ki, məhkəmə icraatında olan hər bir iş üzrə hər zaman presedent norma qəbul etməlidir (yaratmalıdır). Digər tərəfdən, məhkəmə bu normaları özünün hüquq mədəniyyəti və hüquqi anlayış-şüurundan asılı olaraq təsbit edir. Və əgər artıq müəyyən sahədə hüquq münasibətlərini nizama salan hüquq normaları mövcuddursa, bu zaman məhkəmənin (ənənəvi olaraq bu məhkəmələr yuxarı və ya ali məhkəmə olur) eyni sahə üzrə xüsusi bir presedent norma təsbit etməsinə ehtiyac qalmır. Eyni qaydada, əgər müəyyən hüquq münasibətləri üzrə presedent normaları mövcuddursa, bu zaman həmin sahə üzrə xüsusi qanunvericilik normalarının qəbul edilməsinə zərurət qalmır.

Presedent ideologiyasının kvazi-qanunvericilik modelindən ənənəvi olaraq Böyük Britaniyada və oxşar hüquq sistemində malik olan digər dövlətlərdə (Amerika Birləşmiş Ştatlarının bəzi ştatlarında, Avstraliyada və s.) istifadə olunur.

3) Presedent ideologiyasının məcburi sübutlar modeli:

Bu model çox az dövlətdə istifadə olunur. Bu modelin tələblərinə əsasən məhkəmə hakimi icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən,

ilk növbədə həmin işə aid olan konkret normativ-hüquqi aktın hüquq normasını seçməli və ona istinad etməlidir, bu zaman hakim seçdiyi normaya istinad edərkən iş üzrə müəyyən etmiş olduğu hüquqi faktın (yaxud faktların) tətbiq etmək istədiyi hüquq normasının (yaxud normalarının) təsiri altına düşməsinə və həmin normanı tətbiq etmək üçün əsas olan halları “sübut etməli”dir. Başqa sözlə, hakim toplanılmış faktlara hüquqi qiymət vermək üçün qərar qəbul edərkən əsaslandığı hüquq normasının hansı səbəbdən seçdiyini qərarında izah etməli və öz mövqeyini sübut etməlidir. Yalnız “sübut olunmuş” qərarlar hüquqamüvafiq və ədalətli hesab edilir. Bu modelin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, bəzən müəyyən edilən faktlara uyğun gələn müvafiq norma mövcud olmur. Bu halda, işə baxan aşağı instansiya məhkəməsinin hakimi özü müstəqil norma “yarada” bilməz. Hakim öz əsaslandırmasını təşkil edərkən ya başqa oxşar iş üzrə çıxarılmış qərardakı əsaslandırmadan istifadə edə, yaxud da yeni normanın “yaradılması” üçün yuxarı instansiya məhkəməsinə müraciət edə bilər. Presedent ideologiyasının məcburi sübutlar modelində presedent təşkil edəcək norma ən ali instansiya məhkəməsi tərəfindən qəbul edilir.

Presedent ideologiyasının digər iki modelindən fərqli olaraq, bu modeldə sonrakı məhkəmə icraatında olan iş üzrə ehtiyac olarsa, yuxarı məhkəmənin qərarını (və ya presedent normasını) dəlil qismində tətbiq etməlidir. Başqa sözlə, qeyd edilən modeli qəbul etmiş daxili qanunvericiliyə əsasən, presedent normanı tətbiq edən məhkəmə yüksək məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş presedent normaya istinad etmək öhdəliyi daşıyır. Bu halda, yüksək məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş presedent norma ən ali sübut hesab edilir, aşağı məhkəmə bu sübuta istinad etməyə məcburdur. Bununla bağlı olaraq modelin adı məcburi sübutlar modeli adlandırılır. Qeyd edilən məcburi istinad etmək tələbi və ya vəzifəsi ölkənin konstitusiyasında nəzərdə tutulmalıdır.

Bu modeldə, presedent qismində götürülən qərarın ratio decidendi hissəsi “məcburi sübut” hesab edilir. Hakim qəbul etdiyi qərarla gəlmiş olduğu mövqeyini əsaslandırmaq üçün istifadə etdiyi sübutların sırasına oxşar iş üzrə yuxarı məhkəmənin mövqeyini də əlavə etməlidir. Məsələn, qeyd edə bilər ki, “X. Ali Məhkəməsinin A. B.-yə qarşı

olan işi üzrə Məhkəmə hesab etmişdir ki, bu səbəblərdən (bura normativ-hüquqi aktın normalarının, oxşar işlərdəki uyğun faktların və s. tətbiqi əsasları da aiddir) A. haqlıdır” və məhkəmənin bu istinadı yuxarı məhkəmənin qərarının ratio decidendi hissəsini ehtiva etməlidir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, aşağı məhkəmə hər bir halda yuxarı məhkəmənin qərarından sübut qismində istifadə etmir. Əksinə, aşağı məhkəmə əgər icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən qanunvericilikdə müvafiq normanı tapa bilərsə həmin normanı tətbiq etməlidir. Belə norma mövcud olmazsa, bu zaman hakim iş üzrə gəlmiş olduğu mövqeyini yuxarı məhkəmənin bu sahədə müvafiq qərarını sübut kimi istifadə edərək əsaslandırılmalıdır. Əgər belə bir sübut da mövcud deyildirsə, qeyd edildiyi kimi, aşağı məhkəmə yuxarı məhkəməyə icraatdakı iş üzrə sübutun yaradılması üçün müraciət etməlidir.

Presedent ideologiyasının sözügedən modeli Almaniya, Danimarka və Slovakiya milli hüququnda uğurla tətbiq olunur. Almaniyada, əlbəttə ki, Roman-German hüquq sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, ənənəvi olaraq hüququn bütün sahələrinin kodifikasiyası mövcud olmuşdur. Bununla belə, alman məhkəmələri öz qərarlarında qanunlarla yanaşı presedent normalarına da istinad edirlər. Belə ki, ölkənin bəzi torpaqlarının (vilayətlərinin) daxili qanunvericiliyi (xüsusilə, Şlezviq-Holşteyn torpağında (Schleswig-Holstein länd) dəniz mülkiyyət hüquqi ilə bağlı – müəl.) təsbit etmişdir ki, “əgər normativ qanunlarla tənzimlənməyən hüquq sahələri üzrə məhkəmələr iddia ərizəsi alarsa, bu zaman onların vəzifələri yaranır ki, iş üzrə bu sahədə yuxarı dairə məhkəməsinin qərarlarından istinad mənbəyi kimi istifadə etsinlər.” [92, s.47]. Almaniya Federal Konstitusiyaya Məhkəməsindən başqa digər məhkəmələr adətən presedent norma - ratio decidendi təsbit etmirlər, belə müstəsna səlahiyyət Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinə məxsusdur. Eyni zamanda, tez-tez istifadə edilən presedent qərarın “əlavə sübutlar”ının hüquqi qüvvəsi yalnız oxşar məhkəmə işləri üzrə nəzərə alınır. Bu baxımdan da, belə sübutlar Alman presedent hüququnda işin ratio decidendisi üçün etibarlı hüquqi mənbə kimi nəzərdən keçirilir [92, s. 48]. Aleks (və Dreyer) tərəfindən Alman presedent hüququnda məcburi sübutlar modelinin qeyd edilən şəkildə izahı bu model barədə təsəvvür formalaşdırmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ HÜQUQUNDA MƏHKƏMƏ PRESEDENT HÜQUQU

2.1. Sovet dönəmində mülki hüquqda məhkəmə presedent hüququna münasibət və onun məhkəmə təcrübəsində mövcudluğu

Azərbaycanın mülki hüququnda presedent hüququnun tətbiqi tarixinin araşdırılması ilə bağlı ilk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, milli hüquq tarixində presedent hüququnun tətbiqi və mövcudluğu fikri hüquqşünas alimlər arasında son dövrlərə qədər ciddi mübahisə mövzusu olmuşdur. Belə ki, son illərə qədər Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentlərinə istinad edilməsinə yol verilməmiş və presedent hüquq nəzəriyyəsində ciddi tənqiddə məruz qalmışdır [23, s. 32-33].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli hüququnda presedent hüququnun mövcud olmaması fikri uzun illər milli hüquqda hökmran olmaqla bərabər, tanınmış alimlərin də mövqeyini öz ətrafında birləşdirmişdir. Lakin son on – on beş ildə ədalət mühakiməsi icraatına yeni yanaşma və məhkəmə-hüquq islahatları bu barədə mövqelərin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır və mülki hüquqda presedent hüququnun tətbiqi tarixinə yeni yanaşmaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində əminliklə qeyd etmək olaraq ki, Azərbaycanda Respublikasının mülki hüququnda “presedent hüququ”nun tətbiqi təcrübəsi sovet dövrlərinə təsadüf etmişdir. Bununla belə, tarixi dövr olaraq sovet dövrünə qədərki zamanın götürülməməsi ilə bağlı irəli sürülən mülahizənin əsasında o durur ki, bu dövrə qədər hüquq tariximizdə sistemli şəkildə formalaşdırılmış və normativ-hüquqi aktlar bazasına əsaslanaraq fəaliyyət göstərən məhkəmə instansiyaları mövcud olmamışdır.

1918-ci ildə müstəqillik əldə edərək şərqdə ilk demokratik respublika yaratmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətinin

ən ümdə vəzifələrindən biri əlbəttə ki, ədliyyə (o cümlədən hüquq) sistemini formalaşdırmaq olmuşdur. Bu məqsədlə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətinin 14 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq, “Azərbaycan məhkəmə palatası və onun əsasnaməsi” təsdiq edilmişdir [45, s. 7]. Həmin əsasnamənin təsdiq edilməsi ilə məhkəmə sisteminin yaradılmasına başlanılmış, bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Lakin obyektiv səbəblərdən ölkənin ən əsas qanunun – Konstitusiyanın qəbul edilə bilməməsi digər hüquq sahələrində olduğu kimi, mülki hüquq sahəsində də qanunların qəbul edilməməsilə nəticələnmişdir. Belə bir şəraitdə məhkəmələrin yaradılması işinə başlanılsa da, sistemli şəkildə məhkəmələrin təşkil edilməsi işi başa çatdırıla bilməmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (bundan sonra SSRİ) ilhaq edildiyi üçün ölkədə mülki hüquq münasibətlərinin və məhkəmə sisteminin inkişafı digər ittifaq üzvlərinə xas şəkildə baş vermişdir, o cümlədən, mülki hüquq sahəsində problemlər “ümumittifaq” səviyyəsində eynilik təşkil etmişdir.

Sovet dönəminin ilk illərdə məhkəmə sistemi yenidən formalaşdırılmağa və yeni sosialist qanunları qəbul edilməyə başladı. Belə ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 29 aprel 1920-ci il tarixli dekreti ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında (bundan sonra Azərbaycan SSR) Ali İnqilabi Tribunal yaradılmış və həmin tribunala yuxarı məhkəmə orqanı kimi, işlərə həm kassasiya, həm də nəzarət qaydasında baxmaq səlahiyyəti verilmişdir [44, s. 12]. Qeyd edilən tribunalin fəaliyyəti inqilabın nəticələrinin qorunub-saxlanması məqsədilə əsasən cinayət xarakterli işlərə baxılması ilə bağlı olmuş və fəaliyyətinin əsasını İnqilab Komitəsinin qəbul etdiyi direktivlər təşkil etmişdir.

1920-ci il 12 may tarixində isə Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsi tərəfindən “Xalq məhkəməsi haqqında Dekret” verildi. Həmin dekretə əsasən, əmlak və şəxsi hüquqlar haqqında bütün mübahisələrə və mübahisəsiz işlərə baxan xalq məhkəmələri yaradıldı. Həmçinin Dek-

retdə təsbit edilmişdi ki, “xalq məhkəməsi işlərə baxdıqda Fəhlə-Kəndli hökumətinin dekretlərini tətbiq edir, müvafiq dekret olmadıqda isə sosialist hüquq düşüncəsini rəhbər tutur.” [35, s. 16]. Hakimlərin işlərə baxarkən hüquq düşüncəsini rəhbər tutmaları ilə bağlı müddəə ölkə tarixində ilk dəfə bu dekretlə rəsmiləşdi.

1922-ci ilin dekabrında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycan SSR-də məhkəmə quruluşuna dair qəbul etdiyi qanuna müvafiq olaraq, 1 mart 1923-cü il tarixindən etirabən Azərbaycanda inqilabi trubunal, xalq hakimləri şuraları və ədliyyə komissarlığının ali məhkəmə nəzarəti şöbələri ləğv edilmiş və onların əvəzinə xalq məhkəmələri, Bakı və Gəncə dairə məhkəmələri və respublikanın Baş Məhkəməsi yaradılmışdır. Azərbaycan SSR-nin Yuxarı (Baş) Məhkəməsi Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1925-ci il 3 yanvar tarixli qanunu ilə Azərbaycan SSR-nin Ali Məhkəməsi adlandırılmışdır [13, s. 7-8].

SSRİ-nin 1924-cü il Konstitusiyasının qəbulundan sonra SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən “SSRİ-nin müttəfiq və avtonom respublikaların məhkəmə quruluşu haqqında Qanun” qəbul edildi ki, buna müvafiq olaraq 1927-ci ildə “Azərbaycan SSR-nin məhkəmə quruluşu haqqında” Əsasnamə təsdiq edildi [13, s. 9].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qanunların qəbul edilməsi ilə bütün respublikaların məhkəmə sistemi SSRİ Ali Məhkəməsinin yaranması ilə vahid mərkəzə tabe edilmiş oldu və vahid mərkəzin siyasətinə uyğun olaraq, məhkəmə sistemi formalaşdırılmağa başlandı. Beləliklə də, sosialist məhkəmə sisteminin təşəkkül tapması ilə məhkəmələr yalnız qanunvericilik aktlarına istinad etməyə başladılar və məhkəmə təcrübələrində normativizm nəzəriyyəsi əsas götürülməyə başlandı. Qeyd edilən Əsasnaməyə uyğun olaraq, həmin dövrdə Azərbaycan SSR ərazində Ali Məhkəmə, xalq məhkəmələri və xüsusi məhkəmələr fəaliyyət göstərirdilər.

Nəzərdən keçirilən dövrün ilk illərində mülki hüquq sahəsində ən ciddi problem sosialist qanunvericilik aktlarının olmaması, burjua qanunları ilə işləyən məhkəmə sistemi, başqa sözlə “proletar məhkəmə-

si – burjua hüququ” dilemmasının mövcud olması idi [75, s. 158]. Belə bir dilemmanın mövcudluğu şəraitində mülki hüquqi mübahisələrin həllində məhkəmələr mübahisələri aşağıdakı qaydada həll edirdilər: məhkəmə hər bir halda sosialist qanunlarına istinad etməli idi; əgər belə bir qanun və ya digər xalq qərarları mövcud deyilsə, “ümumi prinsiplərin” analogiyası əsasında qərar qəbul etməli idi; əgər belə ümumi prinsiplər də yox idisə, bu zaman hakimlər “sınıf siyasətə uyğun gələn ümumi prinsiplər” əsasında qərar qəbul etməli idi [63, s. 48]. Məsələn, Azərbaycan SSR-nin ilk mülki qanunvericiliyi olan “Azərbaycan Sosialist Şura Cumhuriyyətinin 8 sentyabr 1923-cü il tarixli Mülki Məcəlləsinin Mevkey-İcraya Qoyulması haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Qərarı”nın 6-cı bəndində bildirilirdi ki, “6. Devrilmiş hökumətlərin qanunlarına və inqilaba qədər olan məhkəmələrin təcrübələrinə istinadən Məcəllənin qətnamələrinə təfsirat vermək qadağandır.” [5, s. 4]. Bununla yanaşı, həmin aktın 5-ci bəndində qeyd edilirdi: “5. ASŞC-nin Mülki Məcəlləsinin ətraflı surətdə təfsir edilməsinə, ancaq bunu işçi kəndli hökumətinin və zəhmətkeşlərin mənafeyi tələb etdiyi zaman yol verilir.” [5, s. 4]. Göründüyü kimi, məhkəmələrə mülki qanunvericiliyin normalarını təfsir etmək səlahiyyəti verilmişdir: məhkəmə normanı öz hüquq düşüncəsinə uyğun surətdə təsvir edə bilərdi. Lakin bu səlahiyyət məhkəmələrə tam şəkildə deyil, məhdud şəkildə, yəni ancaq fəhlə və kəndli sinfinin mənafeləri nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsi şərti ilə verilmiş və qeyd edilən mənafeəldən kənara çıxmaqla inqilabdan əvvəlki məhkəmələrin məhkəmə presedentlərinə müraciət edilməsinə yol verilməmişdi.

Müvafiq qanun normasının olmadığı şəraitdə sosialist dəyərlərinin məhkəmədə tətbiqi ilə bağlı sovet tədqiqatçılarından D.S. Karev və B.A.Qalkin qeyd edirdilər ki, “sovet məhkəmələrində işlərə burjuaziya cəmiyyətinə xas olan köhnə xüsusi mülkiyyətçilik hüququna əsaslanan psixologiya ilə deyil, qarşılıqlı yardım və sosializm işinə xidmət etmək psixologiyası ilə baxılır.” [28, s. 5].

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə Kommunist Partiyasının siyasi qərarları və mövqeyi digər hüquq münasibət-

lərində olduğu kimi, mülki hüquq münasibətlərinin tətbiqinə öz ciddi təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçılardan Sadiq Səlimov qeyd edirdi ki, “xalq təsərrüfatının bərpası dövründə mülki hüquq münasibətləri Kommunist Partiyasının baş xəttinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.” [47, s. 35]. Qeyd edilənlərə əsasən belə bir mühakimə yürütmək mümkündür ki, dövlətin digər institutları kimi, məhkəmələr də hüququn ümumqəbul olunmuş prinsiplərindən daha çox hakim partiya düşüncəsinə və sosialist təfəkkürünə söykənən qərarlar qəbul edirdilər.

Ölkədə məhkəmə sisteminin formalaşdırılması, hüdudsuz partiya hakimiyyətinin möhkəmlənməsi və sosialist hüququnun yaranması ilə məhkəmələrdə işlərə baxılarkən müstəqil hüququn tətbiqi və məhkəmə təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi sahəsində məhkəmələrin rolu əhəmiyyətli dərəcədə azalmağa başlamışdı [63, s. 49].

1936-cı ildə qəbul edilmiş SSRİ Konstitusiyasının 102-ci maddəsinə əsasən, bütün respublikaların Ali Məhkəmələri SSRİ Ali Məhkəməsinə tabe edildi. Belə ki, 1938-ci il avqust tarixində “SSRİ-nin, müttəfiq və avtonom respublikaların məhkəmə quruluşu haqqında” Qanun qəbul edildi və həmin qanunun 1-ci maddəsində qeyd edilirdi [49, s. 3]:

“Maddə 1. SSRİ Konstitusiyasının 102-ci maddəsinə uyğun olaraq, SSRİ-də ədalət mühakiməsi SSRİ Ali Məhkəməsi, müttəfiq respublikaların Ali Məhkəmələri, ölkə və oblast məhkəmələri, avtonom respublikaların və avtonom oblastların məhkəmələri, okruq məhkəmələri tərəfindən, SSRİ Baş Sovetinin qərarı ilə düzəldilən SSRİ xüsusi məhkəmələri, xalq məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir”.

Qeyd edilən qanunun tələblərinə uyğun olaraq, SSRİ-nin ədalət mühakiməsinə SSRİ Ali Məhkəməsi başçılıq edirdi, həmin məhkəmə ədalət mühakiməsi sisteminin zirvəsində dayanırdı və bütün məhkəmələrin hökm və qərarlarını ləğv etmək səlahiyyətinə malik idi. Eyni zamanda, bu qanunun qəbulu ilə müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycan SSR-in Ali Məhkəməsi də SSRİ Ali Məhkəməsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərməyə başlamış və vahid məhkəmə sis-

teminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Yeni qanuna uyğun olaraq, məhkəmə nəzarəti müstəsna səlahiyyət kimi yalnız SSRİ Ali Məhkəməsinə məxsus hesab edildi və SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu üzərinə məhkəmə təcrübəsi məsələləri üzrə rəhbər göstərişlər vermək vəzifəsi qoyuldu. Bununla bağlı, tədqiqatçılardan A.Babayev qeyd edirdi ki, “SSRİ Ali Məhkəməsinə müttəfiq respublikaların Ali Məhkəmələrinin məhkəmə praktikasına direktiv rəhbərlik etmək hüququ verilməklə müttəfiq respublikaların məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət sahəsində onun səlahiyyəti genişləndirildi [54, s. 10]. SSRİ Ali Məhkəməsinin məhkəmə praktikasına direktivlər vermək hüququ ilə bağlı qeyd edilən qanunun 75-ci maddəsində göstərilirdi [49, s. 14-15]:

“Maddə 75. SSRİ Ali Məhkəməsi Kollegiyalarının hökmlərinə, qərarlarına və müəyyənləşdirmələrinə qarşı SSRİ Ali Məhkəməsi sədrinin və ya SSRİ Prokurorunun verdikləri protestlərə baxmaq üçün SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu çağırılır ki, bu da SSRİ Ali Məhkəməsinin baxdığı mülki və mühakimə işləri haqqında qəbul edilmiş qərarlara əsasən məhkəmə praktikası məsələlərinə dair rəhbər göstərişlər verir.”

Qeyd edilən maddənin dispoziyasından görüldüyü kimi, SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu məhkəmə praktikasına dair rəhbər göstərişlər vermişdir. Həmin rəhbər göstərişlər məhkəmələrə vətəndaşların vətəne və sosialist işinə sədaqət ruhunda tərbiyələndirilməsi, sovet qanunlarının düzgün və qəti surətdə yerinə yetirilməsi, sosialist mülkiyyətinə qayğı ilə yanaşılması barəsində olmuşdur [14, s. 37]. Məsələn, SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun “Mülki prosesdə prosesual normalara ciddi riayət etmək haqqında” 1935-ci il, 28 oktyabr tarixli qərarında qeyd edilirdi ki, “mülki prosesual məcəllənin bütün tələbləri dürüst və ciddi surətdə yerinə yetirilməlidir”. Daha sonra həmin qərar üzrə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu SSRİ-nin bütün məhkəmələrinə bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, “tərəflərin bütün qanuni sorğularına təcili olaraq cavab versinlər ... düzgün tərtib edilməmiş, işə aid olmayan və ya iş üçün əhəmiyyəti olmayan hər cür sənədlərin

işə əlavə edilməsinə yol vermək olmaz və s.” [50, s. 187-188].

Qeyd edilən qanunun 5-ci və 15-ci maddələrinə müvafiq olaraq, ədalət mühakiməsi SSRİ-nin mülki və prosessual qanunvericiliyi üzrə və habelə SSRİ Ali Məhkəməsinin məhkəmə praktikası məsələlərinə dair rəhbər göstərişləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi. [49, s. 4-5].

Eyni zamanda, SSRİ Ali Məhkəməsinin məhkəmə praktikası məsələlərinə dair rəhbər göstərişlərinin məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınması ilə bağlı tədqiqatçılardan Q.Mədətov qeyd edirdi ki, “Sov.İKP-nin XX qurultayı dövlətin mənafeyinin, vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin daha da yaxşı qorunması üçün qanun və qanun qüvvəli aktlarla yanaşı, SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun məhkəmə təcrübəsi ilə bağlı olan qərarlarına da əməl edilməsi ilə əlaqədar məhkəmələr qarşısında mühüm vəzifələr müəyyən etmişdi.” [35, s. 33].

Göstərilənlərə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, SSRİ Ali Məhkəməsi və onun Plenumu ölkə ərazisində sovet qanunlarının və vahid məhkəmə təcrübəsinin uyğun tətbiqinin təminatçısı olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu həmçinin qanunların və normativ aktların təcrübədə vahid anlaşılmasına və tətbiqinə nəzarəti həyata keçirir və bu istiqamətdə qərarlar (direktivlər) qəbul edirdi. Həmin qərarlar həm məhkəmələr, həm də hüquq-mühafizə orqanları üçün qeyd-şərtsiz mütləq və məcburi idi.

SSRİ və digər müttəfiq respublikaların məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində presedent hüququnu ilə bağlı ədliyyə orqanlarının da fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Belə ki, 1938-cı ildə SSRİ Konstitusiyasına müvafiq olaraq, SSRİ Ali Sovetinin məhkəmə quruluşu haqqında qəbul etdiyi qanun ədliyyə orqanlarına imkan vermişdir ki, məhkəmələrdə vətəndaşların şikayətlərinə baxılarkən sosialist qanunçuluğunun tələblərinə əməl edilməsinə, SSRİ Ali Məhkəməsinin fəhlə-kəndli mənafeələrinin qorunması istiqamətində vermiş olduğu göstərişlərə uyğun baxılmasına riayət edilib-edilməməsinə nəzarət etsinlər [13, s. 11]. Bununla bağlı K.P.Qorşenin qeyd edirdi ki, “ədliyyə orqanları

məhkəmələrin düzgün baxmadıqları işlərə nəzarət tərqiqlə müvafiq respublikanın ali məhkəməsinə göndərə bilər və məhkəmə praktikasını öyrənmək və ümumiləşdirmək əsasında lazımi qaydada SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu qarşısında məhkəmələrə rəhbər göstərişlər verilməsi məsələsini qoya bilər.” [32, s. 68]. Qeyd edilənlər göstərir ki, sovet quruculuğunun ilk illərindən etibarən sosialist dəyərlərinin qorunması üçün qanunlarla yanaşı, yuxarı məhkəmələrin, o cümlədən, SSRİ Ali Məhkəməsi yaradıldıqdan sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin qanunların tətbiqinə yönələn izahat xarakterli göstərişlərinə məhkəmələr tərəfindən əməl edilməsinə ciddi nəzarət edilmişdir və aşağı məhkəmələr tərəfindən oxşar işlər üzrə yuxarı məhkəmələrin mövqeləri nəzərə alınmışdır.

Qeyd edildiyi kimi, Ali Məhkəmələrin göstərişlərinin aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən nəzərə alınması və istinad edilə bilinən mənbə kimi qəbul edilməsi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmişdi. Aşağı instansiya məhkəmələri icraatlarında olan işlərə baxarkən qanunvericiliklə yanaşı, yuxarı məhkəmələrin (əsasən də SSRİ Ali Məhkəməsinin) qərarlarına da istinad etmişlər. Belə hesab olunurdu ki, “hakimin icraatında olan işlə bağlı qəbul etdiyi qərarla SSRİ Ali Məhkəməsinin eyni xarakterli izahatlarına istinad etməsi həmin qərarın artıq ədalətli olmasının göstəricisidir.” [90, s. 16].

Bununla yanaşı, SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarları eyni zamanda, mülki və mülki-prosessual hüququn da mənbələri sırasında nəzərdən keçirilmişdir.

Məsələn, tədqiqatçılardan R.Bayramov qeyd edirdi: “SSRİ və müttəfiq respublikaların qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş əsaslarla vətəndaşlar yaşayış sahəsinə ehtiyacı olan hesab edilir. Lakin İttifaq qanunvericiliyində ehtiyac olmanın anlayışı verilməmişdir. Bu anlayış SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun müvafiq qərarlarında əks olunmuşdur.” [15, s. 43].

SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarlarının mülki-prosessual hüququnun mənbələri sırasına aid olması faktını Azərbaycan tədqiqatçılarından Q.Mədətov təsdiq edərək aydın şəkildə göstərirdi ki, “mülki-proses-

sual hüquq normaları digər qanunvericilik aktları ilə yanaşı, məhkəmə quruluşu haqqında qanunun 75-ci maddəsinə əsasən SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun məhkəmə təcrübəsi məsələləri üzrə verdiyi rəhbər göstərişlərdə də ifadə olunur.” [35, s. 10]. Daha sonra o, qeyd edirdi ki, “Böyük Vətən müharibəsi dövründə sovet mülki prosesinə dair bir sıra qanunvericilik aktları nəşr edilmişdir. Bu cür aktlardan SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarını göstərmək olar. SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu bu dövrdə bir sıra qərarlar vermişdir.” [35, s. 31]. Müəllifin mövqeyi məhkəmə qərarlarının mülki və mülki prosesual hüququnda yerini, presedent xarakteri daşıyaraq normativ əsasa malik olduğunu və qanunvericiliyin mənbələri sırasına aid olduğunu göstərir. Eyni zamanda, müəllif haqlı olaraq SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun qərarlarını mənbə hesab edir. Belə ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun bir sıra qərarları həqiqətən də normativ hüquqi akt səciyyəsinə malik olmuşdur. Məsələn, SSRİ Ali Məhkəməsinin “Uşaqların saxlanması üçün fəhlə və qulluqçuların əmək haqqından nəfəqə alınması qaydası haqqında” 1941-ci il 18 sentyabr tarixli qərarı özündə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsindən daha çox bu sahədə qanunvericilikdə olmayan normativ qaydaların müəyyənləşdirilməsi səciyyəsinə əks etdirmişdi. Belə ki, həmin qərarın 4-cü hissəsində qeyd edilirdi:

“Tərəflərdən biri Sovet Ordusu və ya Hərbi-Dəniz Donanması sıralarına səfərbərliyə alınmış və çağırılmış şəxs olduqda onların yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlarının saxlanması üçün nəfəqə alınması dövlətə yönəldilə bilər.” [2, s. 28].

Göstərilən qərar üzrə məhkəmənin təsbit etdiyi norma həmin dövrün qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamışdı, bu mənada məhkəmələr icraatlarında olan oxşar predmetli işlər üzrə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qeyd edilən qərarına istinad etməli olmuşdular. Bu isə, məhkəmə qərarının qanunvericilik əhəmiyyətinə malik olduğunu sübut edir. Bu istiqamətdə, Mədatov yenə qeyd edir ki, “məhkəmə qətnaməsinin qanuni olması onun SSRİ Konstitusiyasına, mülki prosesual hüquq normalarına, mülki hüquqa dair qanunlara, digər qanunla-

ra və SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun rəhbər göstərişlərinə əməl edilməklə çıxarılmasıdır.” [35, s. 154]. Digər yerdə isə o, qeyd edir ki, “məhkəmə qətnaməsinin əsaslandırıcı hissəsində müvafiq qanunlar və qanunvericilik aktları göstərilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən məhkəmə qətnaməsinin aşağıdakı mənbələri vardır: ... 6) SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun rəhbər göstərişləri.” [35, s. 158].

SSRİ Ali Məhkəməsi bütün SSRİ ərazisində məhkəmələrin fəaliyyətlərinə nəzarət etmiş və eyni zamanda, müttəfiq respublikaların Ali Məhkəmələrindən həmin respublikalarda fəaliyyət göstərən xalq məhkəmələrinin fəaliyyətində qanunçuluğa əməl edilməsinə nəzərətin həyata keçirilməsini tələb etmişdir.

SSRİ Ali Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə bağlı P. Orlovskiy qeyd edirdi ki, “SSRİ Ali Məhkəməsi oxşar məhkəmə qərarlarını nəzərdən keçirərək və ümumiləşdirərək ümumi qərarlar qəbul edirdi və həmin qərarlar sonradan qüvvədə olduqları müddətdə digər məhkəmələr tərəfindən eynilik təşkil edən məhkəmə işləri üzrə tətbiq edilirdi. Öz növbəsində Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən qərarlar şəklində formalaşdırılan və digər məhkəmələr tərəfindən istifadə edilən məhkəmə təcrübəsi əsasında sovet mülki hüququnun mənbələri təşəkkül tapırdı.” [81, s. 8-9].

Beləliklə, qeyd edilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sovet məhkəmələri yuxarı məhkəmə instansiyalarının qərarlarına istinad etməklə və ya həmin qərarlardan (izahat, göstəriş, direktiv və s.) istifadə etməklə de-fakto presedent hüququnu tətbiq etmişlər və sovet dövründə məhkəmə qərarları qismində presedent hüququ mülki hüququn mənbələri sırasına daxil olmuşdur.

SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyası məhkəmə sisteminin strukturunu və SSRİ-də ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərini qoruyub saxladı. Lakin mülki hüququn və sosialist mülkiyyət sisteminin bu dövrdəki inkişafı ilə ali məhkəmə orqanlarının qərarlarının hüquqi təbiəti üzrə elmi diskussiyalar genişlənməyə başladı. Belə bir sual aktual idi ki, “sosialist hüququnda məhkəmə presedentləri mövcuddurmu və SSRİ-də məhkə-

mə praktikası hüququn mənbələrinə daxildirmi?” [63, s. 50-51].

SSRİ-nin və digər müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən Ali Məhkəmələrin Plenumlarının qərarlarının digər məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi üzrə yaranmış məhkəmə təcrübəsinin presedent hüquq fəaliyyətdə aid olduğunu hesab edən sovet müəlliflərinin mövqelərini ümumiləşdirərək E. Martinçık və E. Kolokolova qeyd edirlər ki, “Keçmiş SSRİ respublikalarında müsbət iki formada məhkəmə hüquqyaradıcılığı olmuşdur: (1) plenumların yüksək hüquqi qüvvəli izahatları (SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun və müttəfiq respublikaların Ali Məhkəmələrinin Plenumlarının) və (2) digər ali məhkəmə istansiyaları məhkəmələrinin konkret işlər üzrə qərarları.” [77, s. 20-21]. Fikrimizcə, sosialist dövlətlərində məhkəmə presedentlərinə və presedent hüququndan həqiqətən də istifadə edilmişdir, nəzəri cəhətdən inkar edilməsinə baxmayaraq təcrübədə mövcud olmuşdur. Bu fikri isə yuxarıda qeyd edilənlər isbat edir.

Eyni zamanda, bir sıra müəlliflər SSRİ-də presedent hüququnun mövcud olub-olmaması fikrinin ümumiyyətlə hüquqi müzakirə mövzusu olmadığını qeyd edirdilər. Bu mənada, həmin dövrün hüquqşünas alimlərinin əksər qismi belə hesab etmişdilər ki, sovet hüququnda presedent anlayışı mövcud deyil və beləliklə də, bu anlayış mülki hüququn mənbələri sırasına daxil edilə bilməz. Sovet hüququnda presedent hüququnun mövcud olmaması mövqeyində dayanan alimlərdən İ. Tişkeviç qeyd edirdi ki, “SSRİ Ali Məhkəməsinin izahat xarakterli qərarları presedent kimi hüququn mənbələrinə daxil deyil, çünki məhkəmələrə qanunyaratma funksiyası deyil, yalnız qanunu tətbiq etmə funksiyası həvalə olunmuşdur.” [84]. Müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq çətindir. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, SSRİ Ali Məhkəməsi de-fakto bir çox mülki-hüquqi məsələlər üzrə qərarlar qəbul etmiş, həmin qərarlarda bir sıra maddi hüquqi normalar təsbit edilmiş və digər aşağı instansiyalı məhkəmələr tərəfindən normativ-hüquqi xarakterli norma kimi istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, presedent hüquq ideologiyasının istinad modelində məhkəmələrin presedent hüquq fəaliyyəti heç də norma yaratma (qanun yaratma)

əlaməti ilə müşayət edilmir.

Lakin sovet hüququnda, xüsusilə də sovet mülki hüququnda precedents hüququnun mövcud olması ilə bağlı S.Vilnyanskiy məhkəmə təcrübəsini “Sovet mülki hüququn mənbələrindən biri kimi” nəzərdən keçirmişdir [59, s. 56-60]. Müəlliflərdən M. Xodunov SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumunun qərarlarının sovet mülki hüququnun mənbələri sırasına daxil edilməsi üçün bütün əlamətlərə malik olmasını qeyd etmişdir. Bu məzmununda o əlavə etmişdir ki, “Plenum öz qərarlarında təkcə hüququ izah etmir, həmçinin bu izahatlar əsasında qərarlar qəbul edilməsini tələb edir, məhkəmələr və qanunu tətbiq edən digər tərəflər üçün subordinasiyada olduqları məhkəmələrin izahatlarını oxşar işlər üzrə tətbiq edilməsi barədə rəsmi qaydada məcburiyyətli müəyyənləşdirir. Ali Məhkəmənin qərarlarına uyğun gəlməyən və ya həmin izahatlarla müəyyən edilən mülki-hüquqi tələblərə (prosesual normalarla yanaşı maddi normalarla bağlı olan tələblərə - müəl.) cavab verməyən qərarlar ləğv edilir.” [89, s. 31-33]. Müəlliflərin fikirlərini həmin dövr üçün reallıq hesab edirik.

Sovet hüquq ədəbiyyatlarında məhkəmə qərarlarının hüququn mənbələri qismində tanınması mövqeyi ilə bağlı fərqli yanaşmalar olsa da, bir sıra alimlər məhkəmə qərarlarını məhdud şəkildə hüququnun mənbələri qismində nəzərdən keçirmişlər. Məsələn, M.Aqarkov, S.Bratus və D.Qenkinin birgə redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Mülki hüquq” dərsliyində qeyd edilir ki, “məhkəmə qətnaməsi yalnız məlum şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən etdiyi və ümumi xasiyyətli olmadığı halda, məlum bir iş üzrə məhkəmə qətnaməsi üzərində əsaslanan konkret hüquq münasibəti, hüquq mənbələrinə aid deyildir. Qüvvədə olan hüququn ifadə olunduğu formaların düzgün anlaşılması və qiymətləndirilməsi bu formaları müəyyən edərək onların maddi məzmununu təyin edən, hüquq yaradan qüvvələrdən ayrıca olaraq mümkün deyildir.” [3, s. 34]. Bu fikirdən belə bir qənaət hasil olur ki, məlum şəxslərin hüquq və vəzifələrinə aid olmayan və ümumi xassəli olan məhkəmə qətnamələri hüququn mənbəyinə aid edilir. Müəlliflər precedents xarakterli məhkəmə qərarlarının hüququn mənbələrinə

daxil edilməsinə qarşı çıxırsalar da, nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan SSR-nin Ali Məhkəməsinin Plenumunun izahat xarakterli qərarları konkret fərdlər dairəsinə deyil, ümumi hüquq münasibətinə ünvanlanmışdır və özündə, qanunlarda ifadə olunmuş maddi hüquq normalarının düzgün anlaşılmasına və digər məhkəmələr tərəfindən düzgün tətbiq edilməsinə nail olmaq niyyəti ilə yanaşı, mülki hüquqda olan normativ tənzimlənmədən kənar qalmış boşluqların doldurulması məqsədini də ehtiva etmişdir. Deməli, SSRİ Ali Məhkəməsinin, o cümlədən Azərbaycan SSR-in Ali Məhkəməsinin Plenumlarının izahat xarakterli qərarlar qəbul etməklə bağlı olan fəaliyyətləri istisna təşkil etmişdir və dolayısı ilə hüququn mənbələri sırasına daxil olmuşdur. Həmin izahat xarakterli qərarlar əksər hallarda normayaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsini təşkil etməsə də, digər məhkəmələr tərəfindən geniş tətbiq edilmiş və nəticədə, presedent-qərarın malik ola biləcəyi səciyyəvi cəhətləri özündə birləşdirmişdir. Belə olan halda isə, presedent hüququnun sovet hüququnun tərkib hissəsi olan Azərbaycan SSR-nin mülki hüququnun mənbələrinə aid olması barədə mühakimə yürütmək mümkündür. Qeyd edilən mövqeyi müfadiə etmək üçün yenidən həmin mənbəyə - M.Aqarkov, S.Bratus və D.Qenkinin birgə redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Mülki hüquq” dərsliyinə müraciət etmək əhəmiyyətli olardı. Həmin mənbənin digər hissəsində isə qeyd edilir ki, “SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun məhkəmə təcrübələri üzrə rəhbər izahatlar vermək fəaliyyətinin qanunun düzgün tətbiq edilməsini və məhkəmə təcrübəsinin vəhdətini təmin etdiyi üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. SSRİ Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları ümumi xarakterli olub, hər hansı bir müəyyən işin qəti həlli deyildir. Bu qərarlar məhkəmələr üçün, müvafiq işləri həll edərkən məcburidir. Buna görə də, məhkəmə quruluşu ilə bağlı qanun tərəfindən SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumuna verilmiş əhəmiyyət, Plenumun rəhbər göstərişlərini hüquq mənbəsi hesab etmək üçün əsas verir.” [3, s. 47]. Qeyd edilənləri eyni mənbədəki iki müəllifin fərqli düşüncələri kimi qəbul etməklə yanaşı, sonuncu mövqeyi doğru və haqlı hesab edirik.

Sovet dövründə presedent hüququnun mövcud olması fikrinə qarşı çıxan alimlərlə razılaşmayan Böyük Britaniyanın Essex Universitetinin doktoru A. Veraşaqın qeyd edir ki, “ölkə tarixində presedent hüququ mövcud olmuşdur, mövcuddur və mövcud olacaqdır – sadəcə belə qəbul olunmalıdır ki, onlar mülki hüququn bir parçasıdır və onlar olmadan mülki hüququn mənbələri nəzərdən keçirilə bilməz. Presedentlər Rusiya (Sovet) Moskvasının ədliyyə və inzibati təcrübəsində formalaşdırılmışdır və Rusiya-Sovet dövlətinin məhkəmə sistemləri tərəfindən çox aktiv şəkildə tətbiq edilmişdir. Eyni zamanda, o da nəzərə alınmalıdır ki, Sovet İttifaqında qanunvericilik onların istifadəsini qadağan etməmişdir.” [144]. Müəllifin sonuncu fikri olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, nəzərdən keçirilən dövrlərdə presedent hüququnun tətbiqini istisna edən, başqa sözlə, digər (yuxarı instansiyalı) məhkəmənin qərarlarına oxşar iş üzrə istinad etməyi məhdudlaşdıran hər hansı bir normativ-hüquqi akt mövcud olmamışdır.

Sovet dövründə presedent hüququnun Azərbaycanda da tətbiq edilməsi ilə bağlı irəli sürülən fikir onunla bağlıdır ki, nəzərdən keçirilən dövrdə məhkəmələr tərəfindən presedent hüququnun tətbiq edilməsinin əlamətləri mövcud olmuşdur. Presedent hüququnun tətbiqi əlamətləri müəyyən edilsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, sovet mülki hüququnda “presedent” ifadəsindən istifadə olunamışdır. Bunun başlıca səbəbi qeyd edildiyi kimi, “presedent” ifadəsinin burjua-kapitalist hüququnun ünsürü hesab edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Marksist-leninçi nəzəriyyəyə əsaslanan sovet alimləri birmənalı olaraq məhkəmə presedentlərini burjua hüququna aid edir və sovet mülki hüququnda presedent hüququna yer olmadığını əsas gətirərək belə bir müzakirəyə qarşı çıxırdılar [86, s. 238]. Bununla yanaşı, hətta bir sıra sovet alimləri sovet hüququnun dünya hüquq sistemində unikal mövqeyinə diqqət çəkərək, digər hüquq sistemlərində mövcud olan “qaydalar”ın (o cümlədən məhkəmə presedentlərinin) sovet hüququna da aid edilməməsinin vacibliyini qeyd edirdilər.

Sovet hüququnun “unikal hüquq” hesab edilməsi ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, belə mövqe sosialist-komunist təfəkkürün memarı

olan V.İ. Leninin düşüncələri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Lenin Kurskiyə yazdığı məktublardan birində qeyd etmişdir ki, “Biz “xüsusi olan” heç bir şeyi tanımırıq, bizim üçün hər şey ictimai-hüquqidir. Buna görə də “xüsusi hüquq” münasibətinə dövlətin müdaxilə etməsini genişləndirməli, “mülki hüquq münasibətinə” corpus juris romani deyil, bizim inqilabi hüquq düşüncəmizi tətbiq etmək lazımdır.” [3, s. 6]. Göründüyü kimi, sovet dönəmində hüquq yaradıcılığı prosesi (o cümlədən yuxarı məhkəmə instansiyası orqanlarının presedent xarakterli izahatları) hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə deyil, sovet düşüncə təfəkkürünə əsaslanmışdır. Eyni zamanda, məhz belə bir yanaşma tərzinin nəticəsi olaraq, dövlətin siyasi-ideoloji baxışları mülki hüququn da tətbiqinə və nəzəriyyəsinə sirayət etmişdi.

Sovet mülki hüququnda da hazırkı mülki prosessual qanunvericilikdə olduğu kimi, “presedent” ifadəsi əvəzinə “analogiya” termini işlədilmiş və analogiya institutundan istifadə edilmişdir. Sovet mülki hüququnda istifadə edilən analogiya hüququnun tətbiqi xüsusiyyətinə diqqət yetirildikdə müşahidə etmək mümkündür ki, sovet analogiya hüququ presedent hüququnu da özündə ehtiva edən geniş hüquqi substansiya olmuşdur.

Sovet mülki hüququnda analogiyadan istifadə edilməsi ilə bağlı P.Quk qeyd edir ki, “analogiyanın formalaşmasında başlıca əsas prinsiplər məhkəmələrin hüquq-yaratma təcrübəsi ilə müşayiət olunmuşdur. Məhkəmələr üçün sovet hüququnun standartları müəyyən edilir və icazə verilirdi ki, xüsusi situasiyalarda başqa bir oxşar situasiya üzrə istifadə edilmiş hüquqi standartlar və qərarlar analoji sürətdə tətbiq edilə bilər.” [62, s. 43]. Bununla bağlı, tanınmış sovet hüquqşünas-alimi İ. Novıçkiy qeyd edirdi ki, “Sovet İttifaqında mülki hüququnun analogiya institutuna ciddi yanaşılır və ona xüsusi önəm verilir. Ona görə də, qanunvericilik məhkəmələrə imkan verir ki, münasibətləri tənzimləyən norma və ya qanunvericilik tapmadıqları halda, bu instituta müraciət edə bilərlər. Belə bir hüquqi imkanın müəyyən edildiyi Mülki Prosessual Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd olunmuşdur ki, “hər hansı işin həlli üzrə hüquqi qaydaların olmaması ha-

İndə məhkəmə Sovet hüququnun ümumi prinsipləri və Kəndli-Fəhlə Hökumətinin başlıca siyasətini əsas götürərək qərar qəbul etməlidir.” [80, s. 115]. Daha sonra, Novıçkiyə görə, sovet hüququ tələb edir ki, mülki qanunvericilikdə təsbit edilmiş hüquq normaları proletariət siyasətinə uyğun şəkildə tətbiq edilməlidir. Hətta bu prinsipə əsasən, məhkəmələr mülki mübahisə xarakteri daşıyan işlərə də cəmiyyətin və sosialist quruluşun mənafeələrinə uyğun olaraq baxmalı, məhkəmələr bütün işlər üzrə Fəhlə-Kəndli siyasətini əsas tutmalı, Fəhlə-Kəndli və sosialist dövlətinin mənafeyinə uyğun qərarlar qəbul edilməlidir. Qeyd edilən siyasətlərə və prinsiplərə zidd olmadığı təqdirdə qanunvericilik üzrə analogiyadan, Ali Məhkəmənin göstərişlərindən istifadə edilə bilər [80, s. 117-125]. Müəlliflərin fikirlərindən göründüyü kimi, məhkəmələr müəyyən işlər üzrə cəmiyyətin mənafeyi üçün analogiyadan (məsələn, oxşar işlər üzrə Ali Məhkəmənin Plenumlarının qərarlarından) istifadə edə bilərdilər.

Məhkəmələr tərəfindən digər yuxarı məhkəmənin qərarlarından istifadə edilməsi öz növbəsində presedent hüquq fəaliyyətinin əlamətlərini özündə əks etdirir. Sovet mülki hüququnda tətbiq edilən analogiya institutu aşağı məhkəmələr tərəfindən yuxarı məhkəmələrin göstəriş-qərarlarından istifadə etməklə bağlı presedent-hüquq fəaliyyətini də əhatə etmişdir. Deməli, analogiya anlayışı həm də presedent hüquq anlayışını ehtiva edirdi.

“Hüquq-yaratma təcrübəsi” ifadəsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, SSRİ və müttəfiq respublikaların Ali Məhkəmələrinin hüquq məsələlərinin tətbiqi praktikasına dair göstərişlər verməklə bağlı fəaliyyətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin məhkəmələr sovet hüququnun düzgün tətbiqi ilə bağlı qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması, mübahisələrin sosialist cəmiyyətinin mənafeələrinə uyğun şəkildə həll edilməsi üçün birbaşa göstərişlər vermişlər. Göstərilənlərə əsasən həm də qeyd etmək mümkündür ki, məhz belə bir mövqe nəticəsində dövlətin xeyrinə şəxslərdən mülkiyyətlərin alınması üzrə tiraniyaya və repressiyaya yol verilməsinə hüquqi don geyindirilmişdir.

Sovet dövründə sosialist cəmiyyətin mənafeələri hər şeydən üstün

tutulması ilə bağlı, tədqiqatçılardan S. Vilnyanskiy qeyd etmişdir ki, “Sovet hüququnun ümumi prinsipləri partiya və hökumətin siyasəti ilə əlaqəli şəkildə götürülməli, Sovet dövlətinin əsas siyasəti işığında, Sovet sosialist cəmiyyətinin məqsəd və mənafeələrinə uyğun nəzərdən keçirilməlidir.” [58, s. 107].

Göstərilənlər onu qeyd etməyə əsas verir ki, sovet hüququnun tələblərinə əsasən mülki-hüquqi mübahisələr üzrə belə mübahisələri tənzimləyən normaların tətbiqi sosialist quruluşunun mənafeələrinə uyğun gəlmədikdə, onların tətbiqindən imtina edilmiş və analogiya qaydasında yuxarı məhkəmələrin qərarlarındakı məhkəmə mövqeyinə istinad edilməsinə üstünlük verilmişdir.

SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarları xalq məhkəmələri ilə yanaşı, yoldaşlıq məhkəmələrinin təcrübələrində də nəzərə alınmış və onlara istinad edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 9 oktyabr 1961-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Yoldaşlıq məhkəmələri haqqında Əsasnamə”də qeyd edilirdi ki, “ictimai təşkilat olan yoldaşlıq məhkəmələri vətəndaşların əməyə, sosialist mülkiyyətinə kommunist münasibəti bəsləmək ruhunda tərbiyyə olunması, sosialist birgəyaşayış qaydalarına riayət edilməsinə, sovet adamlarında kollektivçilik və qarşılıqlı yoldaşlıq yardımı hisslərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə işlərə baxarkən sosialist qanun və qanun qüvvəli aktları tətbiq edirlər, zəruri hallarda həmin məqsədə nail olmaq üçün məhkəmə təcrübəsini də nəzərə alırlar.” [25, s. 4-6]. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, sovet dönəmində mülki hüququnun tətbiqi ilə bağlı presedent qismində məhkəmə qərarlarından istifadə ediləsinə müsbət rəy olmuşdur və məhkəmə qərarları da mülki qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan SSR-nin Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 16 iyun 1981-ci il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qanunu” təsdiq edildi. Həmin qanunun 19-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan SSR-nin məhkəmə sistemində Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi, Naxçıvan MSSR Ali Məhkəməsi, Bakı şəhər məhkəməsi, Dağlıq Qarabağ

Muxtar Vilayətinin vilayət məhkəməsi və rayon (şəhər) xalq məhkəmələri aid edildi [11, s. 9]. Məhkəmə quruluşu ilə bağlı əvvəlki qanunlardan fərqli olaraq bu qanunda Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və onun Plenumuna daha geniş səlahiyyət verildi. Belə ki, həmin qanunun 62-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi məhkəmə praktikasını öyrənir və ümumiləşdirir, respublika qanunvericiliyinin tətbiq edilməsinin məhkəmə işlərinə baxılması zamanı meydana çıxan məsələlər barəsində məhkəmələrə rəhbər izahatlar verir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun rəhbər izahatları izahı verilmiş qanunu tətbiq edən məhkəmələr, digər orqanlar və vəzifəli şəxslər üçün məcburidir [11, s. 25]. Göründüyü kimi, Ali Məhkəmə qanunvericiliyin tətbiqi üzrə hüquqi məsələlər barəsində rəhbər izahatlar vermək səlahiyyətinə malik olmuşdur və onun vermiş olduğu rəhbər izahatlar qanunun tətbiqi ilə bağlı olduğuna görə, oxşar qanunlar üzrə işlərə baxan aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi xarakterə malik olmuşdur. Hətta müəyyən qanunların izahı ilə bağlı olan Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının tələblərinin birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən oxşar işlər üzrə nəzərə alınmaması həmin qərarların ləğv edilməsi üçün ciddi əsas hesab edilmişdir [37, s. 28-29]. Bu isə onu qeyd etməyə əsas verir ki, aşağı instansiya məhkəmələri icraatlarında olan işlər üzrə Ali Məhkəmənin oxşar səciyyəli izahatlarını tətbiq etmək məcburiyyətində olmuşlar. Qeyd edilənlər isə, məhkəmələr tərəfindən presedent hüququnun tətbiq edildiyini bir daha təsdiq edir.

Sovet dövrünün mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqi xüsusiyyətlərinin daha ətraflı izah edilməsi üçün konkret məhkəmə təcrübəsinə nəzər yetirilməsi əhəmiyyətli olardı:

Misal: Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Rəyasət Heyətinin 1972-ci il 11 fevral tarixli qərarı [39, s. 39-40]:

“Oktyabr Rayon Xalq Məhkəməsinin 1971-ci il tarixli qətnaməsi ilə Rüstəmovun Qədimbəyovadan küçəyə gediş-gəliş yolundan istifadə olunması hüququnun bərpası haqqında tələbi rədd edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Rəyasət Heyəti isə həmin qətnamə-

ni ləğv edərək göstərmişdir ki, tərəflər ümumi kommunal xidməti olan binada qonşu yaşayırlar. Binanın küçəyə gediş-gəliş yolu cavabdeh Qədimbəyovanın mənzili tərəfdə, qalan kommunal xidməti – dəhliz, mətbəx və eləcə də həyətə gediş-gəliş yolu isə iddiaçı Rüstəmovun mənzili tərəfdə yerləşmişdir. Cavabdeh Qədimbəyova Rüstəmovun gediş-gəliş yolundan istifadə etməsinə maneçilik törədir. Oktyabr rayon məhkəməsi mənzil idarəsinin cavabdeh ilə bağladığı mənzil kirayə müqaviləsində küçəyə gediş-gəliş yolunun cavabdeh Qədimbəyovanın şəxsi istifadəsinə verməsini nəzərə alaraq iddia tələbini rədd etmişdir. Rəyasət Heyəti təsdiq edir ki, Azərbaycan SSR mülki hüquq qanunvericiliyinə görə mənzil kirayə müqaviləsinin dəyişdirilməsi vəzifəsi məhkəməyə aid deyildir. Lakin Oktyabr rayon məhkəməsi nəzərdən qaçırılmışdır ki, iş üzrə yeganə sübut kimi əsaslandığı mənzil kirayə müqaviləsi cavabdehlə 1971-ci ilin avqustun 10-da, yəni mübahisə artıq məhkəmə baxışında olan vaxt bağlanmışdır. Belə olan halda mənzil kirayə müqaviləsi iş üzrə sübut sayıla bilmədiyindən qanundakı mənzil-kirayə müqaviləsi ilə bağlı göstərişlər də iş üzrə götürülə bilməz. Rəyasət Heyəti belə hesab edir ki, tərəflər arasında baş vermiş mübahisə Azərbaycan SSR MPM-nin 1-ci və 2-ci maddələrinə uyğun olaraq məhkəmənin özü tərəfindən nizama salınmalıdır. Bu zaman məhkəmə tərəflərdən öz tələb və etirazlarını əsaslandıracaq sübutlar tələb etməli, onlara Azərbaycan SSR MPM-nin 303-cü və eləcə də, “Mülki mənzil işləri üzrə məhkəmə təcrübəsinə dair” SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1964-cü il 25 mart tarixli, 3 nömrəli qərarının 14-cü maddəsinin tələbinə uyğun olaraq qiymət verməli və bunun nəticəsindən asılı olaraq mübahisə dairəsində mahiyyəti üzrə qərar çıxarmalıdır. Həmin qərar da deyilir ki, əgər işin faktiki halları üzrə MPM-in müvafiq normalarının tətbiq edilməsi üzrə əsaslar yoxdursa, bu zaman məhkəmə işə şahid ifadələrinə əsasən baxıb qərar qəbul etməlidir. Beləliklə də, Rəyasət Heyəti SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1964-cü il 25 mart tarixli, 3 nömrəli qərarının 14-cü maddəsinin tələbinə uyğun olaraq qonşuların mülahizəsinə əsaslanır və qərarı şahid ifadələrinə uyğun olaraq qərar qəbul edir.”

Göründüyü kimi, məhkəmə mübahisələndirilən qərar üzrə işə baxarkən mülki hüquq norması ilə yanaşı SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qeyd edilən qərarına da istinad edir. Rəyasət Heyəti, MPM-nin müvafiq normasını tətbiq edə bilmir, çünki qanun münasibətlərin yaranması üçün mənzil kirayəsi müqaviləsinin olmasını tələb edir. Belə bir müqavilənin olmadığı halda qanunun norması tətbiq edilə bilmir. Bu zaman mübahisənin həll edilməsi üçün Rəyasət Heyəti yeganə normativ xarakterli mənbə olan məhkəmə qərarına (presedent normasına) istinad edir.

Yaxud, Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun 1972-ci il 21 iyul tarixli qərarında “Vətəndaşların mənzillərə köçürmə iddiaları üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” qərarında qeyd edilir: “Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsinin 305-ci maddəsinə əsasən kirayəçi həmin mənzildə yaşayan ailə üzvlərinin yazılı razılığını almaqla, mənzilə yeni ailə üzvünü köçürə bilər. Məhkəmələr isə bu normaın tətbiqi ilə bağlı ciddi səhvlərə yol verirlər. Məhkəmələr nəzərə almalıdırlar ki, ailə üzvlərinin yazılı razılığı uzun müddətə (6 aydan yuxarı) məhkum edilib, cəzasını çəkib qurtaran şəxslərin mənzilə köçürülməsi hallarında da tətbiq olunur.” [12, s. 49].

Plenum qərarından göründüyü kimi, Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsində vətəndaşların kirayə müqaviləsi üzrə yaşadıkları mənzilə həmin mənzildə yaşayan ailə üzvlərinin yazılı razılığı alınmaqla yeni ailə üzvlərini köçürmək hüquqları təsbit edilmişdir. Lakin həmin normada məhkum edilmiş və cəzasını çəkib qurtarmış şəxslərin köçürülməsi məsələsi açıq qalmışdır. Ali Məhkəmənin Plenumu isə öz qərarında aydın şəkildə göstərir ki, əgər uzun müddətə (6 aydan yuxarı) məhkum edilmiş şəxs cəzasını çəkib qurtardıqdan sonra ailə üzvlərinin yaşadığı mənzilə köçmək istəyirsə, bu zaman həmin mənzildə yaşayan ailə üzvlərinin yazılı razılığı alınmalıdır. Göründüyü kimi, Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarı məhkəmələr üçün oxşar işlərə baxılması zamanı presedent mənbə rolunu oynamışdır.

Digər bir presedent mənbə kimi, Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun “Əmlakın siyahıdan çıxarılması işləri üzrə məhkəmə

təcrübəsi haqqında” 1976-cı il 29 dekabr tarixli, 4 nömrəli qərarını misal göstərmək olar. Həmin qərarın əhəmiyyəti Azərbaycan SSR Mülki Prosessual Məcəlləsinə edilmiş əlavələrin tələbləri məhkəmə və digər orqanlar tərəfindən düzgün anlaşılmayaraq təcrübədə yol verilən səhv və nöqsanların təkrarlanmaması ilə bağlı olmuşdur. Qərarın 1-ci bəndinin “d” yarım bəndində qeyd edilir:

“d) soyuducunun əmlak siyahısından çıxarılması məsələsini həll edərkən, məhkəmələr, bunu icra sənədləri üzrə tələb yönələ bilməyən əmlak növləri siyahısının “b” bəndində göstərilən mətbəx ləvazimatı kimi qiymətləndirməlidirlər (Azərbaycan SSR MPM-ə əlavə № 1).” [10, s. 35-36].

Qeyd edilən müddəadan göründüyü kimi, Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmələrə konkret iş üzrə necə qərar qəbul etmələri ilə bağlı rəhbər göstəriş verir və bu göstərişin mahiyyəti Azərbaycan SSR MPM-nin 1 nömrəli əlavəsinin məzmunundan aydın olmur. Ali Məhkəmənin Plenumu isə normativ tələbinin konkret halda mahiyyətini izah etməklə yanaşı, həmin normanın tətbiqi hədlərini də müəyyən edir, faktiki olaraq göstəriş xarakterli “norma” müəyyən edir. Beləliklə də, Ali Məhkəmənin Plenumunun göstərişi məhkəmələr üçün eyni mahiyyətli işlərə baxılan zaman əsas götürülməli və istinad edilməli mühüm mənbə əhəmiyyətini kəsb edir.

Sovet dönəmində mülki hüququnun mənbəyi kimi məhkəmələr tərəfindən məhkəmə qərarlarının tətbiqinə, yəni SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Məhkəmə Plenumlarının qərarlarının presedent mənbə kimi nəzərdən keçirilməsinə dair digər əhəmiyyətli mənbə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarları haqqında” 1993-cü il 3 may tarixli, 4 nömrəli qərarıdır. Həmin qərarın 1-ci bəndində qeyd edilir:

“Keçid dövrü ərzində məhkəmələr insan hüquqları haqqında beynəlxalq hüquqi aktlara, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarına, habelə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarına zidd deyilsə, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarında verilən göstərişləri rəhbər tutmalıdırlar” [10, s. 23-24].

Qeyd edilən qərardan göründüyü kimi, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarları və həmin qərarlardakı göstərişlər məhkəmələr tərəfindən rəhbər tutulmuşdur. Həmçinin vurğulamaq vacibdir ki, həmin qərar ləğv edilməmişdir, bu isə onu göstərir ki, beynəlxalq müqavilələrə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarları hal-hazırda da hüquqi qüvvəyə malikdir.

Göstərilənlərə əsasən, Sovet dönməində mülki hüququnda preşdent hüququnun tətbiqinin aşağıdakı əlamətlərini müəyyən etmək mümkündür:

1. Məhkəmə preşdentləri əsasən sosialist siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı məhkəmə təcrübələrinə yönəlmişdir, bu mənada, yuxarı instansiyalı məhkəmələrin göstəriş xarakterli qərarlarında hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin izah və təfsirində maraq daha çox dövlətin maraqlarının və sosialist cəmiyyətinin mənafeələrinin ön plana çəkilməsi olmuşdur;

2. Məhkəmələr tərəfindən preşdent mənbə qismində bütün məhkəmələrin qərarlarından deyil, yalnız yuxarı məhkəmələrin - SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun və Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarından istifadə edilmişdir.

3. Qanunvericiliklə aşağı instansiya məhkəmələri oxşar xarakterli işlər üzrə yuxarı məhkəmələrin müəyyən qərarlarını, göstəriş və izahatlarını nəzərə almaq və tətbiq etmək öhdəliyində olmuşlar, başqa sözlə preşdent qərarları tətbiq etmək səlahiyyəti əksər hallarda sərbəst deyil, öhdəlik xarakterli olmuşdur;

4. Yuxarı instansiya məhkəmələrinin qərarları qanunların tətbiqində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq və həmin sahədə vahid məhkəmə təcrübəsi yaratmaq məqsədini daşımışdır, eyni zamanda, həmin məhkəmələrin, xüsusilə də SSRİ Ali Məhkəməsinin rəhbər göstərişlərinin müəyyən hissəsi mülki qanunların tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübələrində ortaya çıxan qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması məqsədilə qəbul edilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, hər hansı bir yuxarı səlahiyyətli məhkəmə tə-

rəfindən digər aşağı instansiyalı məhkəmələr üçün “məhkəmə təcrübəsi”, “işlərə baxılma qaydası” və sairə bağlı göstəriş, qərar, izahat və ya izah xarakterli qərarlar qəbul edilsə, həmin qərarlar sonradan məhkəmələr tərəfindən tanınır, qəbul edilir və oxşar mahiyyətli işlər üzrə üzrə tətbiq edilsə, bu təcrübə isə artıq presedent hüququnun tətbiqinin mövcudluğunu sübut edir.

2.2. Müstəqillik əldə etdikdən sonra məhkəmə presedent hüququna yanaşma və onun tətbiqi problemləri

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki hüquq nəzəriyyəsində də presedent hüququnun tətbiqi (hüququn mənbələrindən biri olması) ilə bağlı vahid fikir mövcud deyildir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququna ögey münasibət, yaxud onun “qəbul edilməz” hesab edilməsi ənənəsi sovet hakimiyyəti illərindən miras qalmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi “presedent hüququ” anlayışının qərb ölkələrinin hüququndan, dolayısı ilə burjua hüquq məkanından gəlməsi və orada tətbiq edilməsi göstərilirdisə, digər səbəblərindən biri kimi də, əslində “presedent hüququ” anlayışının dar çərçivədə təsəvvür edilməsi ilə izah edilməlidir. Sonuncu fikir bu gün də əksər hüquqşünas alimlərin baxışlarında müşahidə edilməkdədir. Belə ki, istər sovet, istərsə də müasir hüquq ədəbiyyatında “məhkəmə presedent hüququ” dedikdə, əsasən bir məhkəmənin hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edərkən başqa bir məhkəmənin oxşar iş üzrə əvvəllər çıxarmış olduğu qərarından normativ əsas qismində istifadə etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə baxış “presedent hüququ”na hüququn mənbəyi kimi yanaşılması nəticəsində meydana gəlmişdir, ancaq əslində “presedent hüququ” anlayışı bununla məhdudlaşmır, o, əvvəlki fəsildə qeyd edildiyi kimi, daha geniş nəzəriyyəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentlərinin mülki hüququn mənbələri qismində istinad olunması ilə bağlı qanunvericilikdə son dövrlərə qədər birbaşa norma mövcud olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, mülki hüquqda məhkəmə presedentləri dolayısı ilə məh-

kəmələr üçün hüququn mənbələri rolunda çıxış etmişlər.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq tarixində presedent qismində məhkəmə qərarlarından və analogiyadan istifadə olunmuş və hətta bəzi hallarda istifadə məcburi hesab edilmişdir. Qeyd edilən vəziyyət müasir dövrün mülki hüququnun inkişafında da müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Məcəlləsinin 11-ci maddəsində mülki hüquqda analogiyadan istifadə edilməsi hüququ təsbit edilmişdir. Mülki qanunvericiliyə əsasən mülki hüququn tətbiqi zamanı müvafiq hüquqi norma mövcud olmadığı zaman qanunun və hüququn analogiyasında istifadə edilə bilər. Belə ki, Mülki Məcəllənin “mülki qanunvericiliyin analogiya üzrə tətbiqi” adlanan 11-ci maddəsinə uyğun olaraq, “mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adət olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu, onların mahiyyətinə zidd deyildirsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir (qanunun analogiyası)”. Həmin maddənin ikinci bəndində isə qeyd olunur ki, “oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda tərəflərin hüquq və vəzifələri, mülki qanunvericilik prinsipləri əsas götürülməklə tənzimlənir (hüququn analogiyası). Hüququn analogiyası tətbiq edilərkən ədalət, insaf və mənaəviyyət tələbləri nəzərə alınmalıdır”.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli, 21-IVKQ nömrəli Konstitusiyaya Qanununun 1.0.10-cu maddəsinə əsasən qanunun analogiyası konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadığına görə həmin ictimai münasibətlərə oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normalarının tətbiq edilməsini, 1.0.11-ci maddəsinə uyğun olaraq isə hüququn analogiyası yalnız konkret ictimai münasibətləri deyil, həm də oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadığına görə həmin ictimai münasibətlərə qanunvericiliyin məğzinin, hüququn ümumi prinsiplərinin və ya hüqu-

qun konkret sahələrinə aid prinsiplərin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. [142]. Göründüyü kimi, məhkəmələr oxşar normativ baza (normativ hüquqi aktlar, qeyri-normativ hüquqi aktlar və normativ xarakterli aktlar) olmadığı hallarda işə qanunun və hüququn analogiyası prinsipləri üzrə baxıb həll edə bilirlər.

Məhkəmə təcrübəsində analogiyanın tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin 13.4-cü maddəsində qeyd olunur ki, mübahisə edilən hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq norması olmadıqda, məhkəmə analogi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarına müraciət edir. Həmin Məcəllənin 13.5-ci maddəsinə əsasən isə belə normalar da olmadıqda, məhkəmə öz aktında Azərbaycan Respublikası hüquq qaydalarının ideya və ümumi prinsiplərini əsas götürür [9, s. 9].

Analogiya institutu məhkəmələr tərəfindən iki yolla istifadə edilir:

- 1) ədalət mühakiməsinin əsasını təşkil edən xüsusi prosesual normaların tətbiqi ilə bağlı;
- 2) konkret məhkəmə işləri üzrə qərar qəbul edilərkən məhkəmələrin istinad etdikləri maddi hüquq normaları ilə bağlı [55, s. 390].

Bir sıra hallarda məhkəmə işləri üzrə mülki-prosessual normativ baza təşkil edən hüquq normasının mövcud olmaması şəraitdə hakim oxşar normalara əsaslanaraq və analogiya prinsipi əsasında onlara istinad edərək qərar qəbul edə bilər. Qeyd edilən müddəa presedent hüququnun ümum-hüquqi prinsiplərinə əsaslanır və qanunvericilik bu prinsipləri istisna etmir.

Oxşar hallarda mülki-hüquqi normaların da mövcud olmaması və ya hüquqda boşluq müşahidə edildiyi hallarda mülki-hüquqi mübahisələr üzrə qərar oxşar mülki-hüquqi normalar əsasında qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 2.1-ci maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarət-

dir". Göründüyü kimi, mülki hüququn rəsmi mənbələri normativ aktlar hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hakimiyyətinə aid olan bütün məhkəmə instansiyalarının hakimləri öz icraatlarında olan işlərə baxarkən qanunlara və digər normativ aktlara istinad etməlidirlər. Bu mənada, ölkənin əsas ali qanunu sayılan Konstitusiyanın 129-cu maddəsinin 3-cü bəndində təsbit olunmuşdur ki, "məhkəmə qərarı qanuna və sübutlara əsaslanmalıdır." [7, s. 43]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin 2-ci bəndində də qeyd olunur ki, "hakimlər işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxırlar." [7, s. 42]. Göründüyü kimi, hər bir məhkəmə hakimi öz təcrübəsində işlərə qanuna müvafiq qaydada baxıb həll etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində məhkəmə fəaliyyətində presedent qərarlardan istifadə edilməsi ilə bağlı hər hansı bir normativ göstərişə rast gəlinmədiyi üçün, ölkədə presedent hüququnun tətbiq edilməsinin öhdəlik xarakteri daşmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Lakin eyni zamanda, məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələrin hakimlərinə digər presedent xarakterli qərarı tətbiq etməyi qadağan edən normanın mövcudluğu da müşahidə edilmir. Qanunvericilik sistemində məhkəmə presedentləri və ya digər məhkəmənin presedent xarakterli qərarının başqa oxşar işlər üzrə nəzərə alınması ilə bağlı normativ qeydin olmamasını bu fəslin əvvəlki paragrafında qeyd edilən əsaslar üzrə Sovet hüquq doktrinasının xüsusiyyətləri ilə də izah etmək mümkündür. Lakin hər bir halda Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən digər məhkəmənin oxşar məzmunlu qərarından presedent şəklində istifadə edilməsi həm qanunvericilik baxımından, həm də məhkəmə təcrübəsində istisna olunmur. Başqa sözlə, hakimlərin öz fəaliyyətlərində presedent hüququnun tətbiq etmələri ilə bağlı normativ göstəriş olmasa da, onlar öz təcrübələrində presedent xarakterli qərarlardan (xüsusilə də, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarına münasibətdə) istifadə edirlər.

Presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ-

nun mənbəyi kimi nəzərdən keçirilməsi üçün əlbəttə ki, məhkəmə presedentlərinin və ya ümumiyyətlə məhkəmə qərarlarının qanunvericilikdə yerinə və onlara verilən hüquqi statusa nəzər yetirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, məhkəmə qərarları normativ aktlar sisteminə daxilirmi? Bu suala cavab tapmaq üçün Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlar haqqında qanunvericiliyinə nəzər salmaq lazımdır.

Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli, 21-IVKQ nömrəli Konstitusiyaya Qanununun 4.1.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli aktları hesab edilir. Həmin Konstitusiyaya Qanununun 1.0.3-cü maddəsində isə təsbit edilmişdir ki, normativ xarakterli akt bu Konstitusiyaya Qanununda nəzərdə tutulan dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin şərtləri və səlahiyyətli subyektlərin sorğuları üzrə verdiyi izahatları normativ xarakterli akt statusuna malikdir, həmin qərarlar məcburi davranış qaydalarını özündə əks etdirir və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Beləliklə, məhkəmələr Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarına (qeyd edilən kateqoriyalı qərarlarına) icraatlarında olan işlər üzrə qərar qəbul edərkən normativ xarakterli akt qismində istinad edə bilirlər. Eyni zamanda, bütün məhkəmələrin deyil, yalnız Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları normativ aktlar sisteminə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qanuna qədər olan qanunvericilikdə Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının normativlik xarakterinə malik olmaları təsbit edilməmişdi. Qanunda qeyd edilən bu səciyyəvi

hal Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının presedent qərar kimi digər məhkəmələr tərəfindən geniş tətbiq edilməsinə şərait yaratmışdır.

Konstitusiya Məhkəməsi Ali Məhkəmədən sonra növbəti-dördüncü instansiya məhkəmə institutu deyildir. Lakin bununla bərabər, qanunvericiliyə əsasən, Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpası ilə bağlı şikayətlər Ali Məhkəmənin həmin işə baxmasından sonra verilə bilər. Eyni zamanda, Konstitusiya Məhkəməsinin pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpası ilə bağlı şikayətlərdə pozuntu aşkar etdiyi hallarda həmin pozuntuların aradan qaldırılması ilə bağlı yalnız Ali Məhkəməyə göstəriş verir. Bu hal iki səbəblə izah edilə bilər:

1. Konstitusiya Məhkəməsi xüsusi səlahiyyətli məhkəmə institutudur və hər hansı bir işə mahiyyəti üzrə deyil, iş üzrə yalnız konstitusiya hüquq və azadlıqların təmin edilib-edilməməsi (konstitution tələblərə riayət edilib-edilməməsini yoxlayır) aspektindən yanaşır;

2. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümum-səlahiyyətli məhkəmə instansiyası sisteminə rəhbərlik edən məhkəmə institutudur və Konstitusiya Məhkəməsi məhz Ali Məhkəmənin hüquqi statusuna uyğun olaraq qərarları ona göndərir.

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki hüququnda məhkəmə presedent hüququnun tətbiqi təcrübəsini təhlil edərkən ölkənin məhkəmə sisteminə də nəzər yetirilməsi və problemin bu kontekstdə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, ölkədə yüksək məhkəmə instansiyalarının müəyyən edilməsi presedent hüquq təcrübəsinin təhlil edilməsi baxımından vacibdir. Çünki, digər məhkəmələrin istifadə etdikləri presedent xarakterli qərarlar adətən yüksək məhkəmə institutları tərəfindən qəbul edilir.

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, “məhkəmələrdə işlərə birinci instansiya, apellyasiya və kassasiya instansiyaları üzrə baxılır”. Qeyd edilən hər üç instansiya ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmə institutlarını əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında hər iki kateqoriya məhkəmələrdən başqa xüsusi-ixtisaslaşdırılmış məhkəmə institutu

da fəaliyyət göstərir ki, bu orqan, Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsidir. Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti ayrıca qanunla (Azərbaycan Respublikasının “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” 2003-cü il 23 dekabr tarixli 561-IIQ nömrəli Qanunu ilə) tənzimləndiyi və xüsusi statusa malik olduğu üçün hüquq nəzəriyyəsində, həmçinin təcrübədə bu institut ümumi məhkəmə instansiyalarına daxil edilmir. Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, “Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər.” [7, s. 41]. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, kassasiya instansiyası qismində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, apellyasiya instansiyası qismində Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəmələri və nəhayət, birinci instansiya məhkəmələri qismində rayon (şəhər) və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri daxildir. Qeyd edildiyi kimi, Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə instansiyaları pillələrinə daxil olmasa da, insan hüquq və azadlıqlarının pozuntuları ilə bağlı şikayətlərə də baxdığı üçün yüksək məhkəmə institutu hesab edilir. Bununla belə, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin əsas məzmununu qəbul edilmiş qanun və digər normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. Bu müddəanın tələblərindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktları şərh etmək səlahiyyəti Konstitusiya Məhkəməsinə məxsusdur. Bütün məhkəmə instansiyala-

rı (Konstitusiya Məhkəməsinin özü də daxil olmaqla) öz qərarlarında Konstitusiya Məhkəməsinin şərtlərinə rəsmi şəkildə istinad edə bilər. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsinin şərtlərinə istinad etmək məhkəmələrə qəbul etdikləri qərar üzrə öz mövqelərini əlavə olaraq əsaslandırmaq imkanı verir. Qeyd edilən normativ əsas da ölkədə presedent hüququnun tətbiq edildiyini göstərir.

Qeyd edildiyi kimi, Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul etdiyi qərarları normativ hüquqi aktların sistemində daxil edilir. Lakin bununla bərabər Konstitusiya Məhkəməsinin pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından və təndaşların vermiş olduğu şikayətlərə dair çıxardığı qərarlardakı hüquqi mövqeyi digər məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyətinə malikdir. Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsi qeyd edilən məsələlər üzrə çıxardığı qərarlarda qanunvericiliyin tətbiqi üzrə öz hüquqi mövqeyini ortaya qoyur, hüquq normasının tətbiqi yollarını və mahiyyətini açıqlayır, həmin məsələlər üzrə məhkəmə yanaşmasını göstərir. Belə hüquqi mövqe isə digər məhkəmələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Konstitusiya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə” 11 iyun 2004-cü il tarixli, 688-IIQ sayılı Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissəsinin 9-cu bəndinin və IV hissəsinin 7-ci bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu bəndinin IX hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Qərarında qeyd edilir ki, “Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının yüksək hüquqi qüvvəsi onun bütün hissələrinə, habelə həmin qərarın əsasını təşkil edən hüquqi mövqələrə də şamil olunur. Lakin Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri bəzən müstəqil əhəmiyyət qazanır. Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqələrinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından, yalnız konstitusiya işinin predmetini təşkil etmiş hala deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquqi tətbiqetmə təcrübəsində rast gəlinən analoji

hallara da şamil edilməlidir.”. Bu müddəadan göründüyü kimi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarında ifadə edilən hüquqi mövqə yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, digər məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyətinə malik olan və qanunvericiliyin tətbiqi üzrə rəhbər izahedici xarakterə malik olan mühüm mənbədir. Konstitusiyaya Məhkəməsinin bu mövqeyi normativ hüquqi akt statusuna malik olan qərarları ilə yanaşı, fərdi şikayətlər üzrə çıxarılmış və normativ hüquqi akt statusuna malik olmayan qərarlarına da şamil edilir. Həmin qərarlar isə öz növbəsində digər məhkəmələr üçün presedent səciyyəsinə daşır. Belə ki, qeyd edilən qərarla məhkəmə göstərir ki, “bununla bağlı məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə aktının Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması faktını təsdiq etdikdə, bu hal nəinki baxılmış iş üzrə məhkəmələr üçün, habelə başqa işlərə baxan məhkəmələr üçün preiudisial əhəmiyyətə malikdir.”.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun qeyd edilən maddələrindən və yuxarıda adıçəkilən qərardan göründüyü kimi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul etdiyi qərarları normativ hüquqi akt statusuna, pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından verilmiş fərdi şikayətlərə dair qərarları isə presedent xarakterinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ümumi yurisdiksiyalı məhkəmə sisteminə bir qayda olaraq, ən yüksək məhkəmə instansiyası Ali Məhkəmə hesab edilir. Lakin qeyd edildiyi kimi, Ali Məhkəmə ilə yanaşı, Konstitusiyaya Məhkəməsi (insan hüquq və azadlıqlarının pozuntuları ilə bağlı şikayətlərlə əlaqədar) də yüksək məhkəmə institutu kimi nəzərdən keçirilir. Konstitusiyaya Məhkəməsi digər ümumi məhkəmələrin üzərində instansiya kimi səlahiyyəti olmasa da, onun insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayət verilmiş digər məhkəmələrin qərarlarını ləğv etmək səlahiyyəti vardır. Beləliklə də, Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi və Ali Məhkəmə yüksək məhkəmə institutları kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin presedent xarakterli qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti Konstitusiyanın 131-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, həmin maddənin 1-ci bəndində vurğulanır ki, “Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanıdır; o, kassasiya qaydasında ədalət mühakiməsini həyata keçirir; məhkəmə praktikasına aid izahatlar verir.” [7, s. 45]. Göründüyü kimi, Ali Məhkəməyə məhkəmə funksiyaları ilə yanaşı, digər məhkəmə instansiyalarından fərqli olaraq, “məhkəmə praktikasına aid izahatlar vermək səlahiyyəti” də verilmişdir.

Ali Məhkəmənin ümumi izahatlar vermək səlahiyyəti onun orqanına - Plenuma məxsusdur. Belə ki, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 79-cu maddəsində qeyd olunur ki, “Ali Məhkəmənin Plenumu Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində qanunvericiliyin tətbiqinin məhkəmə təcrübəsinə dair məsələləri üzrə məhkəmə sədrlərinin məlumatlarını dinləyir və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi vəziyyətinə dair Ali Məhkəmə sədrinin, onun müavininin və kollegiya sədrlərinin, apellyasiya məhkəmələri sədrlərinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi sədrinin və digər ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmə sədrlərinin məlumatlarını dinləyir, işlər üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və məhkəmə statistikasının təhlili barədə materiallara baxır.” [141]. Məhz qeyd edilən normanın məzmunundan aydın olur ki, Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsini də həyata keçirir və bu qəbildən olan ayrı-ayrı məhkəmə ümumiləşdirmələrinə dair qərarlar qəbul edir. Ali Məhkəmənin Plenumunun ümumiləşdirici qərarı məlum olduğu kimi, hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə qanunvericiliyin tətbiqi zamanı ortaya çıxan əsas problemlərin vahid hüquq düşüncəsi baxımından həll edilməsi üçün səmərələşdirici həll yollarını ehtiva edir, məhkəmələrdə işlərə baxılarkən qanunvericiliyin tələblərinin düzgün anlaşılaraq tətbiq edilməsi imkanının yaradılması məqsədini özündə əks etdirir, eyni zamanda da qanunvericilikdə olan ziddiyyətli məqamların qərar qə-

bul edilmə prosesində hakimlər üçün aydınlaşdırılması məqsədini daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının əksəriyyəti (izahat xarakterli) məhz aşağı instansiya məhkəmələrinə ünvanlanır və belə qərarlar gələcəkdə hakimlərə oxşar hallar üzrə işlərə baxarkən müəyyən halların nəzərə alınmasını tövsiyə edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarları məcburi xarakter daşımır, sadəcə tövsiyə xarakterini üzündə əks etdirir. Başqa sözlə, digər məhkəmələrin hakimləri oxşar hallar üzrə işlərə baxarkən hər bir halda Ali Məhkəmənin Plenumunun belə qərarlarını tətbiq etmək məcburiyyətində deyildirlər. Belə ki, aşağı instansiya məhkəmələrinin oxşar işlər üzrə qərar qəbul etmələri zamanı Ali Məhkəmənin Plenumunun ümumiləşdirici qərarları üzrə gəlmiş olduğu nəticəni tətbiq etmələri ilə bağlı mülki qanunvericilikdə düzünə imperativ norma yoxdur. Ali Məhkəmənin Plenumunun presedent xarakterli normaya çevrilən ümumiləşdirici qərarları aşağı instansiya məhkəmələri üçün tövsiyə xarakteri daşdığı üçün həmin məhkəmələr presedent xarakterli qərarın göstərişlərini nəzərə almaqda sərbəstdirlər. Bu isə, əvvəlki fəsillərdə qeyd edilən presedent hüquq ideologiyasının istinad modelindən istifadə edildiyini göstərir.

Digər tərəfdən, vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Plenumun ümumiləşdirici qərarları mülki hüququnun bəzi məsələləri üzrə effektiv təsirə malikdir və həmin qərarların tələblərinin müvafiq işlər üzrə məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınaraq tətbiq edilməsi, iş üzrə ədalətli qərar qəbul edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ali Məhkəmənin Plenumunun müəyyən kateqoriya qərarları da qanunvericilikdə olan hüquqi boşluğun doldurulmasına və məhkəmələrə qərar çıxarılması istiqamətində kömək edilməsinə yönəlir.

Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları rəhbər izahedici xarakterli olmaqla bərabər, hər hansı hüquqi şəraitlə bağlı məhkəmələrdən hansı maddi normaları tətbiq etmələri və prosessual hərəkətləri etmələri ilə bağlı hüquqi tələbləri özündə əks etdirir. Belə qərarlar digər məhkəmələr üçün (Konstitusiyaya Məhkəməsi istisna olmaqla) birbaşa məc-

burilik səciyyəsi kəsb etməsə də, dolayısı ilə məcburi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi ilə bağlı Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühəkiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” 2000-ci il 10 mart tarixli Qərarında qeyd edilir ki, “daxili qanunlar beynəlxalq qanunlara uyğunlaşdırılanadək məhkəmələr (hakimlər) qərar qəbul edərkən dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərə birbaşa istinad etməlidirlər.” [26, s. 104].

Ali Məhkəmənin Plenumunun ümumiləşdirici qərarları “müəyyən məhkəmə işləri üzrə hüquq normalarının izahı” da adlanır. Əksər hallarda Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən təsbit edilən izahlar (və yaxud da ümumiləşdirmələr) konkret xarakterli deyil, analoji xarakterli işlərə ünvanlanır. Başqa sözlə, belə ümumiləşdirmələr sadəcə izahatlardan ibarət olur və orada hər hansı ayrıca iş üzrə fərdi məhkəməyə ünvanlanmır. Belə qərarlar qəbul etməklə Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmələrə analoji işlər üzrə qərar qəbul edərkən müəyyən məsələləri nəzərə almaq barədə təkliflər verir. Məsələn, “Torpaq qanunvericiliyinin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 14 fevral 2003-cü tarixli 2 sayılı qərarında qeyd edilir: “məhkəmələrə izah edilsin ki, torpaq üzərində hüquqları pozulan və yaxud mübahisələndirilən şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkarlar) öz mülahizələrinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, bələdiyyələrə və yaxud həmin orqanlara müraciət etmədən birbaşa məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Lakin inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri üzrə mübahisələrə məhkəmələrdə deyil, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində baxılır”. Mülki prosesual qanunvericilikdə inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri ilə əlaqədar mübahisələr üzrə iddia ərizəsi ilə məhkəmələrə müraciət etməməklə bağlı məhdudiyət müəyyənləşdirən normativ əsas mövcud deyildir. Lakin məhz bu qərarın tələbləri məhkəmə hakimlərinə izah edir ki, inzibati

ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri üzrə mübahisələrlə bağlı iddia tələblərinə məhkəmələrdə baxıla bilməz, belə ki, inzibati ərazi bölgüləri ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində həll edilir. Qeyd edilən qərarın tələbləri göründüyü kimi, hər hansı xüsusi bir iş üzrə konkret məhkəməyə ünvanlanmır, ümumi qaydada bütün məhkəmələrə aid edilir. Bununla yanaşı, qeyd edilən qərarla təsbit olunur ki, torpaq mübahisələri üzrə şikayətə məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl müvafiq inzibati orqana və ya bələdiyyə subyektinə müraciət edilməsi zəruri deyildir, iddiaçılar birbaşa olaraq məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Bu kateqoriya işlər üzrə cavabdehin (əksər hallarda cavabdehlər inzibati orqanlar və yerli bələdiyyələr olduğu hallarda) iddiaçı tərəfindən mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş pretenziya qaydasına (məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət olunmamışdan əvvəl tələbin cavabdehə göndərilməsi şərti) əməl etməməsi barədə etirazını məhkəmə, bu qərarın qeyd edilən tələbinə istinad etməklə əsaslı hesab etməyəcəkdir. Beləliklə, Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən tövsiyə xarakterli qərarı oxşar işlərə baxan məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməyə başlanır və həmin qərar presedent xarakterli qərara, müvafiq olaraq da tətbiq edilən norma presedent normaya çevrilir.

Ali Məhkəmənin Plenumunun presedent norma yaratma fəaliyyətinə və qeyd edilən qərarlara misal olaraq “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 noyabr 2008-ci il tarixli, 07 sayılı qərarını qeyd etmək olar. Bu qərarın aşağı instansiyalı məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin qərarın preambulasında qeyd olunur: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində mənəvi zərər anlayışının, tətbiqi əsaslarının, hesablanma qaydasının müəyyən edilməməsi bu növ iddialar üzrə qərarlar qəbul edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır və vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir”. Qərarla

da qeyd olunduğu kimi, sadalanan nüansların qanunvericilikdə mövcud olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun adı çəkilən qərarı məhkəmələr üçün bu kateqoriyalı işlərə baxılarkən hüquqi baza rolunu oynamış olur. Belə ki, həmin qərarla mənəvi zərər və mənəvi ziyan anlayışları izah edilir; mənəvi ziyan tələb etmək hüququ olan şəxslərin dairəsi müəyyənləşdirilir; mənəvi ziyana görə tələb edilən pulun məbləği, hesablanması və ödənilməsi qaydası və sair hallar təfəsilatı ilə əks olunur. Bu qərarın məhkəmələr üçün presedent və hüquqi baza əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qərarla əks olunan normalar qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənmədən kənar qalmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 21.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, “Zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxs ona vurulmuş zərərin əvəzinin tam ödənilməsi tələb edə bilər..”.

Qeyd: 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21.1-ci maddəsinin ilkin redaksiyasında “hüququ pozulmuş şəxs” ifadəsindən istifadə olunurdu, lakin bu ifadə məhkəmə təcrübəsində kifayət qədər ziddiyyətli hallara səbəb olduğundan və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 31 may 2002-ci il tarixli qərarından sonra həmin ifadə “Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunu ilə dəyişdirilərək “zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxs” ifadəsi ilə əvəz edildi.

Qeyd edilən normanın dispozişiyasından mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxslərin dairəsini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda, mülki qanunvericiliyin digər normalarında da bu barədə normativ göstəriş yoxdur. Məhz bu baxımdan, Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarının 3-cü bəndi məsələyə belə bir aydınlıq gətirir ki, “mənəvi ziyanın əvəzinin tələb etmək hüququna yalnız fiziki şəxslər malikdirlər, ... hüquqi

şəxslər onların işgüzar nüfuzuna ziyan vurulduqda isə Mülki Məcəlləsinin 21-ci və 1097.1-ci maddələrinə müvafiq olaraq ona vurulmuş maddi zərərin ödənilməsinə tələb edə bilər”.

Göründüyü kimi, mənəvi zərərlə bağlı xüsusi normativ aktın olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarı məhkəmə təcrübəsində oxşar işlər üzrə mühüm mənbə hesab edilir və hakimlər tərəfindən əksər hallarda birbaşa tətbiq edilir.

Mülki hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları şəklində izahatları müəyyən hallarda digər məhkəmələr üçün mühüm normativ mənbə rolunda çıxış edir və bununla da, Ali Məhkəmənin rəhbəredici izahatlarının presedent xarakterə malik olması müəyyən edilmiş olur.

Qeyd edilənlərə baxmayaraq, bəzi hüquqşünas-alimlər hesab edirlər ki, ümumiyyətlə Azərbaycanda presedent hüququ mövcud deyildir. Onlar öz mövqelərini şifahi olaraq belə izah edirlər ki, ölkənin heç bir yüksək məhkəmənin birbaşa olaraq presedent norma qəbul etmək səlahiyyətləri yoxdur və daxili qanunvericilikdə də heç bir məhkəmə instansiyası üçün presedent qərar qəbul etmək imtiyazının verilməsi ilə bağlı norma mövcud deyildir. Lakin nəzəri və praktiki olaraq, bu fikrə əks argument qismində Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun mövcud olması faktını təsdiq edən nüans kimi qeyd etmək mümkündür ki, qanunvericilikdə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumuna müvafiq hüquq sahələri üzrə izahatlar vermək səlahiyyəti nəzərdə tutulmuşdur və Ali Məhkəmənin Plenumunun müvafiq qərarları aşağı instansiya məhkəmələrinin qərar qəbuletmə prosesində hakimlər tərəfindən istifadə olunur. Bu mənada, əgər aşağı instansiya məhkəmələri icraatlarında olan işin ədalətli həlli baxımından müvafiq hüquq normasının olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarlarına istinad edirsə və ya Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarları digər məhkəmələr tərəfindən istifadə edildirsə, bu Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda dolayısı ilə presedent hüququndan istifadə edilməsinə dəlalət edir. Sonuncu fikiri müdafiə

edərək təkrar olaraq qeyd etmək vacibdir ki, faktiki olaraq təcrübədə Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən geniş surətdə tətbiq edilir.

Yuxarı instansiya məhkəmələrinin qərarlarındakı hüquqi mövqeyin aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən oxşar işlər üzrə nəzərə alınması və ya həmin qərarlara istinad edilməsi presedent hüququnun tətbiqinin əyani sübutudur. Bunu məhkəmə təcrübəsinə müraciət etməklə əyani şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, iddiaçılar K. A.-nın və K. X.-nin cavabdeh Y. S.-na qarşı pul tələbinə dair mülki iş üzrə Kürdəmir Rayon Məhkəməsinin 12.11.2008-ci il tarixli N saylı qətnaməsində qeyd edilir ki, “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 03 noyabr 2008-ci il tarixli 7 saylı Qərarında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin, “İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın müddəaları və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentləri baxımından “mənəvi zərər” anlayışı insanın anadangəlmə və ya qanun əsasında ona mənsub olan şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq və azadlıqlarının, habelə əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində mənəvi sarsıntı və iztirab keçirilməsini ifadə edir”. Göründüyü kimi, qeyd edilən qərarla məhkəmə, presedent qismində Ali Məhkəmənin qərarına istinad edərək, mövqeyini həmin presedentə istinad etməklə əsaslandırır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, presedent hüququnun tətbiq edildiyi bir sıra ölkələrdən (məsələn, Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya) fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentləri adətən qanunvericilikdə olan normativ boşluqları doldurmağa istiqamətlənmiş birbaşa hüquqi baza səciyyəsi daşımır. Yəni məhkəmə presedentləri ilə maddi normalar yaradılmır. Lakin bəzi hallarda prosessual normaların yaradılması müşahidə edilir ki, bu da mövcud qanunvericiliyin tətbiqi qaydaları ilə bağlı olur. Belə ki, yuxarı instansiya məhkəmələrinin presedent hüquq xarakterli qərarları məhkəmə təcrübəsi zamanı ortaya çıxmış müəyyən normativ ziddiyyətləri və yaxud hü-

quqi qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq məqsədilə qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun əlamətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra onun presedent ideologiyası baxımından nəzəri təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəlki fəsildə presedent ideologiyasını üç modeli: istinad, kvazi-qanunvericilik və məcburi sübütlar modelləri təfsilatı ilə açıqlanmış və hər bir modelin özünəməxsus xüsusiyyətləri və səciyyəvi cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda müşahidə edilən presedent hüququ nəzəri təhlil baxımından presedent ideologiyasının istinad modelinə uyğun gəlir. Belə ki, istinad modelinin əsas tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında məhkəmələr oxşar iş üzrə əvvəllər qəbul etdikləri qərarı hüququn normativ mənbəyi kimi qəbul etmirlər. Eyni zamanda, hər hansı məhkəmə orqanının digər məhkəmənin oxşar iş üzrə qəbul etmiş qərarını tətbiq etmək öhdəliyi ilə bağlı daxili qanunvericilikdə hər hansı bir normativ tələb nəzərdə tutulmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri öz icraatlarında olan işlər üzrə qərar qəbul edərkən hüququn mənbəyi qismində konkret hüquq normalarına istinad etməlidirlər. Belə ki, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin üçüncü hissəsində qeyd edilmişdir ki, məhkəmələr işlərə baxarkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, qanunlarını və digər qanunvericilik aktlarını, eləcə də Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tuturlar.” [141]. Lakin eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qanunvericiliyə uyğun olaraq, məhkəmələr icraatlarında olan işlər üzrə qərar qəbul edərkən istinad etdikləri hüquq normaları ilə yanaşı, həmin normalar üzrə Konstitusiyaya Məhkəməsinin şərhlərindən və Ali Məhkəmənin Plenumunun izahatlarından da istifadə edə bilirlər; bu zaman məhkəmələrin səlahiyyəti mövcuddur ki, qəbul etdikləri qərarla qərar qəbuletmə prosesində istifadə etdikləri Konstitusiyaya Məhkəməsinin şərhlərinə və Ali Məhkəmənin Plenumunun izahatlara istinad etsinlər.

Presedent ideologiyasının istinad modelinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında məhkəmələr bütün instansiya məhkəmələrinin qərarlarına deyil, yalnız yüksək instansiya məhkəmələrinin qərarlarına istinad edirlər. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə instansiyaları tərəfindən yüksək məhkəmələrin (Konstitusiya Məhkəməsi və Ali Məhkəmə) qərarlarına normativ baza qismində deyil, əlavə mənbə (argumentativ baza) kimi yanaşılır. Bu məqsədlə, məhkəmələr icraatlarında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən gəlmiş olduqları nəticələri iş üzrə tərəflərə daha aydın izah etmək, iş üzrə istinad etdikləri normaların hüquqi məzmununu açmaq və yaxud da iş üzrə gətirmiş olduqları arqumentləri gücləndirmək məqsədilə yüksək məhkəmənin qərarına istinad edir, (istinad etdikləri qərardan sitat gətirməklə, oxşar hal üzrə yuxarı məhkəmənin mövqeyini göstərməklə) həmin qərarlardan presedent norma kimi istifadə edirlər. Bu mənada, məhkəmə iş üzrə qəbul etdiyi qərarının hüquqi qüvvəsini gücləndirmək və məhkəmənin mövqeyini tərəflərə daha aydın çatdırmaq məqsədilə presedent norma qismində yüksək məhkəmələrin qərarlarından istifadə edirlər. Bu isə presedent ideologiyasının istinad modelinin argumentativ tələbini xarakterizə edir.

Müqayisə və təhlillər nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq sistemində tətbiq edilən presedent hüququ müəyyən səciyyəvi cəhətlər istisna olmaqla, İtaliyanın kontinental hüquq əsaslı mülki hüququnda istifadə edilən presedent hüquq sistemə daha çox yaxındır. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, İtaliya Ali Kassasiya Məhkəməsinin (Corte Suprema di Cassazione) hüquq qaydasının vahid və təkmil şəkildə tətbiq edilməsinin təmini məqsədilə xüsusi orqanı olan Ufficio del Massimario fəaliyyət göstərir. Bu orqan Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumu kimi, İtaliya Ali Kassasiya Məhkəməsinin hakimlərindən və ölkənin tanınmış hüquqşünas alimlərindən ibarət şura şəklində təşkil edilmişdir. İtaliyada da hüququn mənbəyi kimi yalnız qanunlar əsas götürülür və eyni zamanda, müəyyən spessifik işlərin həlli zamanı, yaxud kolliziya təşkil edən hüquq normalarının daha anlaşıqlı təqdim edilməsi

məqsədlə xüsusi şüranın (Ufficio del Massimario) izahat xarakterli qərarlarından (massimo) geniş istifadə olunur [125, s. 144].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından verilmiş şikayətlərə dair qərarlarının və Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarlarının digər məhkəmələr tərəfindən istifadəsi ədalətli məhkəmə araşdırmasının, insan hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı şəkildə qorunmasının, hüquq qaydasının və qanunvericiliyin daha düzgün qaydada tətbiq edilməsinin dərinləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən qərarların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsinin (presedent hüquq təcrübəsinin) genişlənməsi isə nəticədə bütövlükdə mülki hüququn ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını şərtləndirir.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında rəsmi olaraq məhkəmə presedentləri mülki hüququn mənbələri sırasına daxil edilməsə də, məhkəmə təcrübəsində yuxarı instansiyalı məhkəmələrin qərarlarından presedent kimi istifadə edilir.

2.3. Azərbaycan Respublikasında mülki münasibətlərin tənzimlənməsində məhkəmə presedentlərinin tətbiqi perspektivləri

Azərbaycan Respublikası mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin müasir inkişaf perspektivləri insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətin pozitiv öhdəliklərinin milli məhkəmələr vasitəsilə təmin edilməsi, bu istiqamətdə milli məhkəmələrdə presedent hüququndan istifadə edilməyə başlanması ilə bağlıdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun inkişafı və son nəticədə milli hüquqa təsiri də, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun tətbiqini genişləndirir. Eyni zamanda, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının milli hüququna təsiri nəticəsində məhkəmə-hüquq islahatları həyata keçirilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası mülki hüqu-

qunda məhkəmə presedentlərinin müasir inkişaf perspektivlərini araşdırarkən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli mülki hüquqa təsirinə nəzər salmaq tətqiqatın məqsədləri üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası 2002-ci ildə “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etmiş və həmin ildən də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin iştirakçısına çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə üzv olması ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması üzrə səylərin daha da artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu əlamətdar hadisə nəticəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları pozulmuş hüquqları barəsində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə şikayət vermək hüququ əldə etmişlər və eyni zamanda milli məhkəmələr İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən bəhrələnməyə və zənginləşmiş presedent hüququndan istifadə etməklə milli mülki hüququn daha da inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli imkan əldə etmişlər.

Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməklə həmin Konvensiya milli hüququn tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Konvensiyaya qoşulmaqla İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ da ölkənin milli hüquq sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin sədri, cənab F.Abdullayev qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Avropa Məhkəməsinin presedentlərini Konvensiyanın şərhı kimi qəbul etsək, (onlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edirlər, çünki göstərilən şərhlərə Konvensiyanın tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır) belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda olan bütün digər məhkəmələr kimi Konstitusiyası Məhkəmə-

si də Konstitusiyanın bu maddəsinə müvafiq olaraq, insan və vətəndaş hüquqlarını nəinki Konvensiyanın mətninə, həmçinin Strasburq Məhkəməsinin (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi nəzərdə tutulur – müəl.) qərarlarında ona verilən və “şərh presedenti” adlandırılan şərhə uyğun tətbiq etməlidir. [1, s. 201].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda qanunvericilik sistemi Mülki Məcəllənin 2-ci maddəsində təsbit olunmuşdur və Məcəllənin 2.1-ci maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Həmin maddənin 4-cü bəndində isə qeyd edilir ki, “İnsanın özgəninkiləşdirilməyən hüquq və azadlıqlarının, digər qeyri-maddi nemətlərin gerçəkləşdirilməsi və müdafiəsi ilə bağlı münasibətlər, əgər bu münasibətlərin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, mülki qanunvericilik və başqa hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.” [8, s. 4]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir [7, s. 35]. Mülki qanunvericilik sırasında mülki hüququn mənbələri qismində Mülki Məcəllədə sadalanan qanunvericilik aktları ilə yanaşı, mülki hüquq və azadlıqların qorunması və müdafiəsi ilə bağlı hüquqi aktları da tanıyır. Qeyd edilən aktlar sırasına “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını da heç bir məhdudiyət olmadan daxil etmək mümkündür.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbələri qismində tanınmasının digər hüquqi əsasını da həmin aktı tanıyan (qəbul edən, ratifikasiya edən) hakimiyyət orqanının səlahiyyətinə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan

Respublikasında beynəlxalq aktları, razılışma və digər bu qəbildən olan müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ratifikasiya (tanınma) edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin ratifikasiya etdiyi dövlətlərarası sazişlər Azərbaycan Respublikasının milli hüququnun tərkibinə, dolayısı ilə mülki sahədə olan hüquqi aktlar mülki hüququnun mənbəyinə çevrilmiş olur. Bununla bağlı, tanınmış müasir alman tədqiqatçılarından olan Herbert Küpper qeyd edir ki, “parlamentar statusda ratifikasiya edilmiş beynəlxalq sənədlər daxili hüququn mənbələrinə daxil olmaqla yanaşı, onların hüquqi statusu onları ratifikasiya etmiş orqanların qəbul etdikləri digər hüquqi aktların statusuna bərabər olmuş olur.” [108, s. 201]. Göründüyü kimi, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən parlamentar səviyyədə ratifikasiya edildiyinə görə, Konvensiya mülki qanunvericiliyin tərkib hissəsinə daxildir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında mülki-prosessual hüquq münasibətləri üzrə tərəf olan bütün şəxslər (məhkəmə, iddiaçı, cavabdeh, vəkil, nümayəndə və s.) beynəlxalq müqavilə kimi digər hüquqi tənzimlənmə vasitəsinə ehtiyac olmadan “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına da hüququn mənbəyi kimi istinad edə bilərlər. Bu aspektdən, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin qeyd edilən tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmələrinin “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının normalarına hüquqi mənbə qismində əsaslanmaq və müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent qərarlarına əlavə əsaslandırıcı mənbə qismində istinad etmək hüquqları vardır.

Konvensiyanın milli qanunvericilikdə yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya Konvensiyaya yüksək hüquqi qüvvəli akt statusu verir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə əsasən beynəlxalq aktlar, xüsusilə də insan hüquqları ilə əlaqəli sənədlər Konstitusiya və Konstitusiya Aktları istisna olmaqla, digər normativ hüquqi aktlar üzərində

üstünlüyə malikdirlər:

“151. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.” [7, s. 36].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 3.2-ci maddəsinə əsasən “əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilədə müəyyənləşdirilən normalar mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan normalardan fərqlənərsə, onda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir.” [8, s. 5]. Göründüyü kimi, qanunvericilikdə beynəlxalq müqavilə və sazişlərin (o cümlədən konvensiyaların) statusu dəqiq müəyyən edilmişdir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ üçün əhəmiyyətlidirmi? Tanınmış hüquqşünas və tədqiqatçı Lətif Hüseynov bu sualın cavabı ilə bağlı qeyd edir ki, “...insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi dövlət və cəmiyyət maraqları ilə, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin maraqları ilə kolliziyaya girə bilər (toqquşa bilər). Belə hallar qaçılmazdır və bu zaman qanunvericinin (məhkəmənin) vəzifəsi ondan ibarətdir ki, toqquşan maraqlar arasında ədalətli tarazlığı müəyyənləşdirsin. Bununla bağlı ortaya çıxan hər hansı anlaşılmazlığı beynəlxalq standartlara, xüsusən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna söykənməklə aradan qaldırmaq olar.” [20, s. 39].

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsindən sonra, həmin Konvensiya əsasında fəaliyyət göstərən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının da presedent hüququ qismində mülki hüququn mənbələri sırasında yerinin müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli olardı.

Belə ki, Məhkəmənin qərarları və həmin qərarları əsasında forma-

laşan presedent hüququnun milli mülki hüquq sistemində statusunu müəyyənləşdirmək Konvensiyaya nisbətən daha mürəkkəbdir. Çünki, milli hüququnun suverenliyi prinsipinə uyğun olaraq, milli hüquq sistemi asanlıqla digər beynəlxalq institut və qurumların qərarlarını milli hüquq sisteminə daxil olmasına yol vermir [108, s. 202]. Milli hüququn suverenliyi prinsipi dövlət ərazisində dövlətin ali orqanları tərəfindən qəbul olunmuş hüquqi aktların üstün hüquqi qüvvəyə malik olmasını, dövlətin ali qanunverici orqanlarından kənarında digər ali orqanların qəbul etdiyi qərarların milli səviyyədə qüvvəsinin olmamasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq aktların milli hüquq sistemində daxil olması üçün həmin aktların parlamentar səviyyədə ratifikasiya edilməsi həmin prinsipə zidd hesab edilmir və belə ratifikasiya beynəlxalq institutların qərarlarının milli hüquq üçün qüvvədə olmasını nəzərdə tutmur. Lakin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına münasibətdə bir qədər fərqli stuasiya mövcuddur. Belə ki, Məhkəmənin qərarlarının da Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbələri sırasına daxil olduğunu qeyd etmək mümkündür. Milli hüququn suverenliyi prinsipinə zidd olmayan bu müddəə aşağıdakı amillərə əsaslanır:

Birincisi, Konvensiyaya əsasən, Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar Konvensiyaya üzv olmuş dövlətin milli hüququ üçün hüquqi qüvvəyə malikdir. Konvensiyanın özündə məhkəmənin qərarlarına məcburiyyətlik xüsusiyyətini verən çoxlu sayda müddəə mövcuddur. Başqa sözlə, Konvensiya Məhkəmənin qərarlarına və presedent hüququna milli hüquq sistemləri üçün məcburiyyətlik xarakterini verir (Konvensiyanın 46-cı maddəsi). Qeyd edilən müddəaya uyğun olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları və presedent hüququ Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyi üçün də məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

İkincisi, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsasən də, beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları və presedent hüququ milli mülki hüququn mənbələrinə daxildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Avropa Konvensiyasını

ratifikasiya etməklə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına da hörmət etmək və onları daxili qanunvericiliyə implementasiya etmək öhdəliyi götürmüşdür.

Üçüncüsü, Konvensiyanı ratifikasiya etməklə, Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına əsasən Konvensiya ilə ziddiyyət təşkil edən daxili qanunvericilik aktlarını Konvensiya tələblərinə uyğunlaşdırmaq öhdəliyi götürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent qərarlarına mülki hüququn tətbiqi zamanı milli məhkəmələr tərəfindən müraciət edilməsi həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan milli hüquq sistemi üçün bir yenilik təşkil edir. Bu baxımdan, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda tətbiqi sahəsində problemlərdən biri də, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli hüquqa inkorporasiyasını tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktının mövcud olmaması şəraitində milli məhkəmələr tərəfindən milli hüquq sistemində presedent hüququndan istifadə edilməsi sahəsində ortaya çıxan çətinliklərdir. Bunun əsas səbəbi isə, qeyd edildiyi kimi, milli məhkəmələrin təcrübəsində müasir dövrə qədər presedent hüququndan məhdud istifadə edilməsidir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun gələcək inkişafı baxımından qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri də milli hüquqa nüfuz etmiş İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun daxili qanunvericiliyə və məhkəmə təcrübəsinə inkorporasiyasıdır.

Üçüncü fəsildə qeyd edildiyi kimi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli qanunvericilik sisteminə, təsiri iki yolla baş verir. Bunlardan biri dövlətin milli məhkəməsi tərəfindən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına müstəqil mənbə kimi istinad etməsi qeyd edilirsə, digəri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun üzv dövlətin milli qanunvericilik sistemində çoxlu hüquqi islahatların və ya dəyişikliklərin edilməsinə təsiri ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikasında müəyyən məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsi də, əksər hallarda məhz İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli hüquqa təsiri nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icrası ilə bağlı ölkədə hüquq və azadlıqların məhkəmə sahəsində müdafiəsi üçün qanunvericilikdə institusional islahatlar aparılmışdır. Bu mənada “Azərbaycanda həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları göstərir ki, Avropa Konvensiyasının tam şəkildə implimentasiyası üçün zəruri tədbirlər görülür.” [138].

Qeyd edilən islahatlar, əsasən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqinin genişləndirilməsinə və bu yolla ölkədə insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Eyni zamanda, keçən illər ərzində məhkəmə-hüquq islahatlarının tərkib hissəsi kimi hakimlər və hakimliyə namizədlər, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları və vəkillər üçün İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması ilə bağlı müxtəlif tədris kursları təşkil edilmiş və müəyyən istiqamətlərdə tövsiyələr verilmişdir [51, s. 32]. Qeyd edilən tədbirlər də bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatların tərkib hissəsi hesab olunmalıdır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Konvensiyaya əsaslanan qərarları və presedent xarakterli şərhləri ilə bağlı yurisdiksiyasının tanınmasının beynəlxalq hüquqi öhdəlik olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etmək mümkündür ki, bu islahatlar eyni zamanda milli məhkəmələr tərəfindən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi hallarının genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Daha geniş mənada, həmin islahatların həyata keçirilməsi üçün qəbul edilən normativ aktlar əsasən:

- İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun faydalarından yararlanmaq məqsədilə hüquqi islahatlar konsepsiyasını bu istiqamətə yönəldilməsinin vacibliyini;
- Konvensiya ilə təsbit olunmuş insan hüquqları üzrə Avropa

standartları ilə ziddiyyət təşkil edən mülki hüquq qaydalarının bir daha nəzərdən keçirilməsini;

- və presedent hüququnu tətbiq edən hakimlərin və hüquqşünas-vəkillərin peşəkarlıq səviyyələrinin artırılmasını əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququ ilə bağlı məhkəmə-hüquq islahatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 nömrəli Fərmanının qəbul edilməsi ilə genişlənməyə başlamışdır. Fərmanın 6-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə öz fəaliyyətlərində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent-hüquq təcrübəsini nəzərə almaları tövsiyə olunur. Həmin maddədə göstərilir:

“Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilsin ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.” [136].

Sözügedən Fərmanın qəbul edilməsi ilə, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri icraatlarında olan mülki işlər üzrə qərar qəbul edərkən qanunvericiliklə yanaşı oxşar işlər üzrə presedent qismində məhkəmə qərarlarından, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq təcrübəsindən yararlanmaq imkanı əldə etmiş oldular.

Qeyd edilənlərin davamı olaraq təcrübədə presedent hüququnun yaranması və formalaşması prosesinin daha dərindən anlaşılması üçün, Ali Məhkəmənin Plenumunun konkret bir qərarının təhlil edilməsi bu baxımdan məqsədmüvafiq olardı. Bu məqsədlə, Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa

Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 sayılı qərarının təhlil edilməsi əhəmiyyətli hesab oluna bilər. [133].

Adıçəkilən normativ hüquqi aktın qəbul edilməsinin ardınca Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumu ədalət mühəkiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələr tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini məqsədilə həmin qərarı qəbul etmişdir.

Həmin qərarın preambulasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış müqavilələrdə dövlətlərin üzrlərinə götürdüyü öhdəliklərin iştirakçı dövlətlərə deyil, onların yurisdiksiyası altında olan insanlara ünvanlanması ilə, ayrı-ayrı fərdlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş olması, ölkədə *pacta sunt servanda* (lat. – müqavilələr icra olunmalıdır – müəl.) prinsipinə müvafiq olaraq beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesinin davam etdirilməsi və eyni zamanda, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə görülən tədbirlərin bir hissəsinin də məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi müddəaları öz əksini tapmışdır.

Qeyd edilən qərar Azərbaycan Respublikasında presedent hüququnun tətbiqi baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu qərar məhkəmələr tərəfindən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi hədlərini müəyyən edir, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini daha effektiv həyata keçirilməsi istiqamətində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin düzgün və vahid qaydada tətbiqinin təmini ilə bağlı məsələləri özündə dolğun şəkildə əks etdirir. Belə ki, sözügedən qərarın 2-ci bəndində qeyd edilir: “Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında”

Avropa Konvensiyasının iştirakçısı və onu 2002-ci ilin aprel ayının 15-də ratifikasiya etmiş dövlət kimi Konvensiya və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi məsələləri üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasının məcburiliyini tanıyır. Azərbaycan Respublikası Konvensiyanı ratifikasiya etdiyi dövrdən sonra yurisdiksiyası altında olan insanların Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqlarını təmin etməlidir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmiş qərarlarının icrası qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsidir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiya müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər.” [133].

Göründüyü kimi, Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarında məhkəmələrə birbaşa olaraq öz icraatlarında olan işlərə baxarkən presedent hüququnu tətbiq etmək tövsiyə olunur. Bu normaya istinad etməklə milli məhkəmələr mülki qanunvericilikdə müvafiq hüquq normasının mövcud olmaması, yaxud ziddiyyətlərin olması halında İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna sərbəst şəkildə istinad edə bilirlər. Qeyd edilənlərə əsasən, belə bir empirik nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Ali Məhkəmənin Plenumunun sözügedən qərarı Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun tətbiqi təcrübəsini tənzimləyən çox mühüm məhkəmə aktıdır.

Bu məhkəmə aktının özü də presedent xarakterinə malikdir. Belə ki, digər məhkəmələr icraatlarında olan mülki işlər üzrə çıxarıqları qərarda presedent normadan istifadə edərkən, əsaslanırcı hüquqi baza qismində Ali Məhkəmənin Plenumunun sözügedən qərarına da istinad edirlər. Qərarın 23-cü bəndinin ikinci abzasında qeyd edilir ki, “mülkiyyət toxunulmazlığı təkcə başqalarının şəxsin subyektiv hüquqlarına qəsd etməməsini tələb etmək hüququnu deyil, həm də dövlətin mülkiyyəti qeyri-qanuni qəsdlərdən mühafizə etmək vəzifəsini

nəzərdə tutur. Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına qayda kimi deyil, qaydadan istisna kimi baxılmalıdır.” [133]. Qeyd edilən müddəa mülkiyyət hüququ üzrə mübahisələrin həlli zamanı məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun məhkəmələr tərəfindən tətbiqi zamanı Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 nömrəli qərarına istinad etməklə bağlı təcrübələrini daha aydın izah etmək məqsədilə konkret məhkəmə qərarına müraciət etmək məqsədmüvafiq olardı:

Misal: Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin 16 avqust 2011-ci il tarixli N nömrəli qərarı [143]:

Qərar Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasında iddiaçı C. M.-in cavabdehlər Y. Q.-ya, Z. Q.-ya, K. Q.-ya və cavabdeh ŞMMTİB-nə mənzildən çıxarılma və mənzilə köçürülmə tələblərinə dair Şirvan şəhər Məhkəməsinin 15 aprel 2011-ci il tarixli N saylı qətnaməsindən iddiaçı tərəfindən verilmiş apellyasiya şikayətinə dair mülki iş üzrə çıxarılmışdır. Belə ki, Şirvan şəhər Məhkəməsinin 15 aprel 2011-ci il tarixli N saylı qətnaməsi ilə C. M.-in ŞMMTİB-nin Həmkarlar Komitəsinin 23 yanvar 2010-cu il tarixli orderi əsasında ona verilmiş Şirvan şəhəri T. İ. küçəsində yerləşən N saylı evin N saylı mənzilindən cavabdehlər Q.-ların çıxarılmasına və onun həmin mənzilə köçürülməsinə dair iddiasının rədd edilməsi qətdir.

İddiaçının tələbi onunla bağlı olmuşdur ki, 90-cı illərdən hal-hazırda kimi ŞMMTİB-də işləyir, həyat yoldaşından ayrılmış, hal-hazırda atasının himayəsində yaşadığı üçün mənzilə ehtiyacı yaranmışdır. Bu səbəbdən ŞMMTİB-nin Həmkarlar Komitəsinin qərarına əsasən ona Şirvan şəhəri T.İ. küçəsi N saylı evin N saylı mənzilin verilməsi barədə 23.01.2010-cu il tarixli order verilmişdir. Lakin, həmin mənzildə cavabdehlər ailə üzvləri ilə birlikdə qanunsuz olaraq yaşayırlar. Bu

barədə zavod rəhbərliyinə müraciət etmiş, zavod cavabdehlərə dəfələrlə xəbərdarlıq etməsinə baxmayaraq, heç bir nəticə verməmişdir. Göstərilənlərə əsasən, cavabdehlərin ailə üzvləri ilə birlikdə həmin mənzildən çıxarılmaları və özünün həmin mənzilə köçürülməsi barədə iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət etmişdir.

Cavabdehlər isə iddiaçının iddia tələblərini qəbul etməmiş və bildirmişlər ki, evsiz-əşiksiz olduqlarından ŞMMTİB-nin müdiriyyəti tərəfindən onlara 2003-cü ildə Şirvan şəhəri T.İ. küçəsi ev N ünvanında yerləşən ailəvi yataqxanadan X saylı mənzil verilmiş, 2004-cü ildə həmin mənzildən çıxarılarq yataqxananın N saylı mənzilinə köçürülmüşlər. Qeyd edilən mənzil qeyri-yaşayış sahəsi olduğundan onlar həmin sahəni təmir etmiş və 6 il müddətində bütün kommunal xərcləri ödəmişlər. Cavabdehlərə görə iddiaçıya verilmiş order və orderin verilməsi üçün əsas sayılmış protokol qanunsuz olduğundan etibarsız hesab edilməlidir.

Apellyasiya Məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsinin qətnəməsindən müəyyən etmişdir ki, məhkəmə iddia tələblərinin əsassız olması qənaətinə gələrkən iddianın etibarsız əqd (order) əsasında səlahiyyətləndirilmiş səlahiyyəti olmayan şəxs tərəfindən verildiyi üçün iddianı əsassız hesab etmiş, cavabdehlərin isə ŞMMTİB rəhbərliyinin razılığı ilə mübahisəli mənzildə yaşamalarını və 2003-cü ildən hal-hazırədək bütün kommunal xərcləri ödəmiş olmalarını nəzərə alaraq onların həmin mənzildən çıxarılması üçün əsasın olmaması qənaətinə gəlmişdir.

Apellyasiya Məhkəməsinin kollegiyası hesab etmişdir ki, mənzilə və ya fərdi yaşayış evindən çıxarılma və köçürülmə barədə mübahisələrə hüquqi qiymət verildikən başlıca olaraq aşağıdakı əsas iki meyar nəzərə alınmalıdır:

- mübahisə obyektinin (yaşayış sahəsinin) hüquqi statusu;
- iddiaçının və cavabdehin mübahisə obyektinə bağlı yaranan hüquq münasibətlərinin əsasları;

Məhkəmə kollegiyası qeyd olunan hər iki halın, mənzilin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və tərəflərin həmin iş üzrə mənzilə mü-

nasibətinin müəyyən edilməsi baxımından vahid hüquqi qiymətləndirmə aparılması üçün hər iki hal üzrə birgə dəyərləndirmə aparılmış və qeyd olunan həmin meyarlar üzrə yekun hüquqi nəticəyə gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmənin bu qənaəti mülki hüququn ümumi ədalət prinsipləri ilə yanaşı ən əsas tələblərinə cavab verir. Belə bir nəticə özü-özlüyündə mühüm presedent norma yaradır və hesab edirik ki, digər məhkəmələr üçün də çox mühüm bir presedent səciyyəsi daşıya bilər.

Daha sonra Məhkəmə qərarda mübahisələndirilən mənzilin istismara verildiyi tarixdən, yəni 1987-ci ildən, Nazirlər Kabinetinin 19 aprel 2010-cu il tarixli 107 sayılı sərəncamına qədər zavodun balansında olmasını, binanın cavabdeh ŞMMTİB-nin balansında olmasını və birliyin işçilərinin mənzilə olan tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə tikilmiş olmasını və dövlət mülkiyyətində olmasını müəyyən etmiş, iddiaçının uzun müddət mənzil növbəsində dayanmasını, 20 ildən artıq müddətdə həmin müəssisədə işlədiyi üçün Birliyin yataqxanasında mənzillə təmin olunmaq hüququnun olmasını, cavabdehlərin isə həmin mənzildə müvəqqəti razılıq əsasında yaşadıqlarını və onlara mənzilin verilməsi ilə bağlı heç bir sənəd verilmədiyini, cavabdehlərin müəssisədə heç vaxt işləməmələrini nəzərə alaraq, birinci instansiya məhkəməsinin qərarını ləğv etmiş və iddiaçının şikayətini təmin etmişdir. Məhkəmə iş üzrə qətnamə qəbul edərkən hüquqi baza (normativ əsas) kimi Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 217.2-ci maddəsinə (qətnamə mübahisəli hüquq münasibətinin yarandığı zaman qüvvədə olan maddi hüquq normalarının və işin baxılması zamanı qüvvədə olan prosessual hüquq normalarına uyğun çıxarılır), Mənzil Məcəlləsinin 98.1-ci maddəsinə (ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün əvəzsiz istifadə müqavilələri əsasında verilən yaşayış sahələri istisna olmaqla, xüsusi təyinatlı yaşayış sahələri onların mülkiyyətçilərinin (mülkiyyətçilərin adından çıxış edən səlahiyyətli dövlət orqanı və ya bələdiyyələrin) və ya onların səlahiyyətli şəxslərinin qərarları ilə xüsusi təyinatlı yaşayış sahələrinin kirayə müqavilələri əsasında verilir) və hə-

min Məcəllənin 104.2-ci maddəsinə (yataqxanalarda yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsi əmək münasibətləri, xidmət keçdiyi və ya təhsil aldığı müddətləri əhatə edir. Əmək münasibətlərinin, təhsilin xitamı, habelə xidmətkeçmədən azad edilmə yataqxanalarda yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsinə xitam verilməsi üçün əsasdır) istinad etmişdir. Məhkəmə iş üzrə gəlmiş olduğu hüquqi nəticəni tərəflərə daha aydın izah etmək üçün arqumentativ əsaslanma kimi məhkəmə presedentlərinə müraciət etmişdir. Belə ki, Məhkəmə qeyd etmişdir ki:

“...Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli Qərarında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının iştirakçısı və onu ratifikasiya etmiş dövlət kimi 2002-ci ilin aprel ayının 15-dən Konvensiya və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi məsələləri üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasının məcburiliyini tanıyır. Azərbaycan Respublikası Konvensiyanı ratifikasiya etdiyi dövrdən sonra yurisdiksiyası altında olan insanların Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqlarını təmin etməlidir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmiş qərarlarının icrası məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr Konvensiya müddəalarını rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər”. Bu məqsədlə Məhkəmə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin də presedent hüququna istinad etmişdir. Məhkəmə qərarında göstərmişdir ki:

“...İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi əmlakdan maneəsiz istifadə hüququnun konkret məzmununu ilə bağlı ilk dəfə 1979-cu ildə

“Marks Belçikaya qarşı” işində şərh verərək göstərmişdir ki, “əmlakdan maneəsiz istifadə hüququ mahiyyəti etibarını ilə mülkiyyət hüququna təminat verir”.

Məhkəmə “Sporronq və Lonnot İsveçə qarşı” işdə qeyd etmişdir ki, mülkiyyətinin əmlakına hüququ ilə bağlı statusu toxunulmaz qalssa da, mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi imkanının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə mülkiyyət hüququ “şərti və qeyri-sabit” xarakter almışdır.

Məhkəmə özünün “X və Y Niderland Krallığına qarşı” (26 mart 1985-ci il) işi üzrə qərarında göstərmişdir ki, Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər özlərinin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs üçün bu Konvensiya ilə müəyyən edilən hüquq və azadlıqları təmin etməlidir. Bu müddəada ifadəsini tapan hüquqların səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi barədə öhdəlik dövlət üçün pozitiv öhdəliklər yarada bilər. Belə hallarda dövlət hərəkətsizlik göstərməklə özünü məhdudlaşdırmamalıdır (“Eyri İrlandiyaya qarşı” iş üzrə qərar 9 oktyabr 1979-cu il). “Lopes Ostra İspaniyaya qarşı” iş üzrə qərarında Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsi ilə təmin olunan hüquqa münasibətdə həmin pozitiv öhdəlik fiziki və hüquqi şəxslər arasında məhkəmə baxışı prosesində mülkiyyət hüququnun müdafiəsi üçün zəruri olan müəyyən tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutma bilər (“Lopes Ostra İspaniyaya qarşı” iş üzrə 9 dekabr 1994-cü il tarixli qərar).

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi “Sovtransavto Holding” Ukraynaya qarşı” iş üzrə qərarında (25 iyul 2002-ci il) isə göstərmişdir ki, Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsi ilə təmin olunan hüquqa münasibətdə həmin pozitiv öhdəlik dövlət üzərinə milli məhkəmələrə fiziki və hüquqi şəxslər arasında bütün məsələləri səmərəli və ədalətli qaydada həll etmək üçün imkan verən məhkəmə baxışının zəruri təminatlarını həyata keçirməyə imkan verən məhkəmə proseduruna riayət edilməsi öhdəliyini qoyur.

“Akimova Azərbaycan qarşı” ((Ərizə N 19853/03) 27 sentyabr 2007-ci il §39-41) qərarında Məhkəmə xatırladır ki, 1 sayılı Proto-

kolunun 1-ci maddəsinin birinci hissəsindəki “mülkiyyət” anlayışı müstəqil mənaya malikdir, o, təkcə fiziki mallar üzərində mülkiyyətlə məhdudlaşmır və daxili qanunvericilikdəki formal təsnifatdan asılı deyil: əmlak təşkil edən bəzi digər hüquqlar və maraqlar da mülkiyyət hüququ sayıla və bu maddənin məqsədləri üçün “mülkiyyət” kimi qəbul edilə bilər. Bu işdə Məhkəmə qeyd edir ki, 2 iyun 1993-cü ildə ərizəçi sözügedən mənzilə yaşayış orderi almışdı. Sonradan daxili məhkəmələr təsdiq etdilər ki, ərizəçi yaşayış orderinin qanuni sahibidir. Bu order əsasında səlahiyyətli orqanla ərizəçi arasında “sosial kirayə müqaviləsi” deyilən müqavilə bağlanmalı idi. Bu sosial kirayə müqaviləsinin Mənzil Məcəlləsində və müvafiq hüquqi aktlarda təsbit edilmiş şərtlərinə görə, ərizəçi mənzilə sahiblik etmək və ondan istifadə etmək hüququna malik olmalı idi və Mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında Qanuna uyğun olaraq, müəyyən şərtlərlə mülkiyyət hüququ ona pulsuz keçməli idi. Belə olan halda Məhkəmə razılaşıb ki, ərizəçinin mənzilə olan iddialarını 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiq dairəsinə düşən “mülkiyyət” hesab etmək üçün kifayət qədər əsaslar var”.

Məhkəmə Kollegiyası çıxarmış olduğu qərarla belə hesab etmişdir ki, iddiaçının mübahisəli mənzilə dair hüquqları mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun yaranmışdır, birinci instansiya məhkəməsində mənzil kirayə müqaviləsinin təqdim edilməməsinə baxmayaraq, məhkəmə təqdim edilmiş orderi etibarsız hesab edərək, iddiaçının tələbini qanunvericiliyə əsasən tərəflər arasında mənzil-kirayə müqaviləsinin olmaması əsası ilə rədd etməkdə də haqlı olmamışdır. Qeyd edilənlərə əsasən Məhkəmə iddiaçının apellyasiya şikayətini təmin edərək onun pozulmuş hüququnu bərpa etmişdir.

Təhlil edilən qərarla presedent hüququndan istifadə edilməsinin məhkəmə üçün gəlmiş olduğu mövqeyini həm izah etmək, həm də əsaslandırmaq baxımından əhəmiyyətli olması bir daha müşahidə edilir. Presedent hüququnu öz təcrübəsində istifadə edən məhkəmə iş üzrə gətirmiş olduğu arqumentləri başqa bir məhkəmənin təcrübəsinə istinad etməklə əsaslandırması digər tərəfdən də çıxarılmış məhkəmə

qətnaməsinin ədalətliliyinə inamı artırmış olur. Qeyd edilənləri Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin təhlil edilən qərarına şamil etməklə məhkəmənin işi ədalətli həll etmək üçün presedent hüququndan uğurla istifadə etməsi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Həmçinin qeyd edilən misaldan görüldüyü kimi, Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 nömrəli qərarı digər məhkəmələrin öz təcrübələrində presedent hüququnu tətbiq etmələri ilə bağlı əvəzsiz hüquqi vasitəsiyə çevrilmişdir və bu qərar gələcək məhkəmə təcrübələrində də mülki hüququn ədalətli tətbiqi baxımından presedent hüququndan istifadə etməyə geniş zəmin yaradacaqdır, başqa sözlə insan hüquq və azadlıqlarının daha zəngin müdafiəsi ilə nəticələnəcəkdir. Həmin qərarın qəbul edilməsilə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnu tətbiq etməyə və eyni zamanda, Məhkəmənin oxşar xarakterli işlər üzrə qərarlarında gəlmiş olduğu hüquqi nəticəni öz təcrübələrində nəzərə almağa başlamışlar.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən Ali Məhkəmənin Plenumunun 5 nömrəli qərarı əsasında tətbiq edilməsi məhkəmələrlə yanaşı, eyni zamanda, məhkəmə mübahisələri üzrə tərəf olan bütün şəxslər üçün ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı presedent hüququndan istifadə etmək istiqamətində geniş imkanlar yaratmışdır. Bu mənada, bu imkanlar məhkəmələr üçün zəngin təcrübə mənbəyi əldə etməyi və hüquqi izahatlara müraciət etməyi ifadə edirsə, digər iştirakçılar üçün isə özlərinin pozulmuş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi prosesində milli qanunvericiliklə yanaşı, həm “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının normalarına, həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarındakı presedent hüquq təcrübəsinə əsaslan-

malarını bildirir.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqi zamanı milli məhkəmələr öz təcrübələrində əksər hallarda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarıda adıçəkilən Fərmanı və (və ya) Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarının hüquqi-direktiv baza kimi vurğuladıqdan sonra istinad etdikləri presedent normanı iş üzrə gəldikləri nəticə ilə uzlaşdırırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi və Ali Məhkəmə öz təcrübələrində tətbiq edəcəkləri presedent qərara birbaşa olaraq istinad edirlər.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi qüvvəyə mindiyi ilk illərdə məhkəmələr tərəfindən presedent hüququna, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna çox az məhkəmə qərarları üzrə istinad edilmişdir. Bunun əsas səbəbi kimi, ölkədə Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarından başqa presedent hüquq xarakterli digər qərarlara istinad etməklə bağlı məhkəmə təcrübəsinin az olması, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun və presedent səciyyəli qərarlarının ölkə məhkəmələri üçün yeni mahiyyət kəsb etməsini və tam öyrənilməməsini qeyd etmək mümkündür. Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən presedent hüququnun tətbiqinə istiqamətlənən yuxarıda qeyd edilən hər iki aktın qəbul edilməsindən sonra keçən illər ərzində məhkəmələrin presedent hüququndan istifadə etmələri ilə bağlı baxışlarda köklü dəyişikliklərin baş verməsini və ayrı-ayrı instansiya məhkəmələrinin qərarlarında oxşar əhəmiyyətli müxtəlif presedent normaları müşahidə etmək mümkündür.

Ümumi məhkəmələrlə yanaşı, Konstitusiya Məhkəməsinin presedent hüququnun tətbiqi təcrübəsinin də nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsində Konstitusiya Məhkəməsinin özünəməxsus yeri vardır. Bu özünəməxsusluq bir

tərəfdən Konstitusiyaya Məhkəməsinin ölkədə hüquqi aktların yeganə rəsmi şərh etmək səlahiyyətli institutu olması ilə əlaqədirsə, digər tərəfdən Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxslərin verdikləri şikayət ərizələri üzrə çıxarmış olduğu qərarların digər məhkəmələr üzrə ali-direktiv xarakterə, dolayısıyla presedent xarakterə malik olmağı ilə izah olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IV bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. Həmin maddənin V bəndinə uyğun olaraq hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada bu maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər. Göründüyü kimi, Konstitusiyaya əsasən, Konstitusiyaya Məhkəməsi normativ hüquqi aktları şərh etməklə yanaşı, həm də pozulmuş vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi üçün verilmiş şikayətlərə baxır.

Eyni zamanda, qeyd etmək vacibdir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarında verilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və qanunlarının şərh hüquqtətbicidici, o cümlədən, məhkəmə orqanları üçün məcburidir. [38, s. 22].

Konstitusiyaya Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyətinin ölkədə presedent hüququnun inkişafında özünəməxsus yerinin olması həm də Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarına qanunvericilikdə “normativlik” xarakterinin verilməsi ilə şərtlənir. Qeyd edildiyi kimi, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 4.1.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Kons-

titusiya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli aktları hesab edilir [142].

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqi və inkişafında xüsusi rolu olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi öz təcrübəsində icraatında olan işlər üzrə hüquqi nəticəyə gələrkən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının ayrı-ayrı normalarının izahına yönəlmiş presedent xarakterli qərarları ilə yanaşı, Konvensiyanın iştirakçısı olan digər üzv – Avropa ölkələrinin qanunları şərh etmək səlahiyyətinə malik olan yüksək məhkəmə instansiyalarının oxşar hüquq normasının təfsiri ilə bağlı olan qərarlarına da tez-tez müraciət edir.

Konstitusiya Məhkəməsi pozulmuş mülki xarakterli insan hüquq və azadlıqlarının bərpası barədə verilmiş şikayətlərə baxarkən presedent hüququndan geniş istifadə edir. Məhkəmə həm digər məhkəmələrin (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin və digər ölkələrin Konstitusiya Məhkəmələrinin) oxşar işlər üzrə mövqeyinə və həm də özünün məhkəmə-hüquq fəaliyyətində formalaşmış təcrübəyə istinad edir.

Konstitusiya Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyəti ilə bağlı qərarlarının təhlili onu qeyd etməyə imkan verir ki, Məhkəmə presedent hüquq nəzəriyyəsinin istinad modelindən istifadə edir. Belə ki, Məhkəmə icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən presedent xarakterli qərarlara normativ-hüquqi baza qismində deyil (çünki Məhkəmə icraatında olan şikayətlər üzrə işlərə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının tələblərinə riayət olunub-olunmamasını yoxlayarkən Konstitusiyanın və digər normativ-hüquqi aktların konkret normalarına istinad edir), qanunun (hüquq normasının) gələcəkdə oxşar hallar üzrə düzgün tətbiq edilməsi üçün əlavə əsaslandırıcı-arqumentativ baza qismində müraciət edir, iş üzrə gəlmiş olduğu hüquqi mövqenin daha ətraflı anlaşılması məqsədilə digər qərarlar ifadə olunmuş mövqələrə istinad edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsinin istifadə

etdiyi presedent hüquq nəzəriyyəsinin istinad modeli həmin modelin tətbiq edildiyi digər dövlətlərdəki məhkəmə icraatlarının təcrübələrindən (məsələn İtaliya, Fransa və s.) özünəməxsusluğu ilə fərqlənir (Konstitusiya Məhkəməsinin presedent-hüquq fəaliyyəti daha çox Şərqi Avropa ölkələrinin Konstitusiya Məhkəmələrinin təcrübələri ilə yaxınlıq təşkil edir). Belə ki, Məhkəmənin presedent-hüquq fəaliyyətində *stare decisis* doktrinası tam olaraq tətbiq edilmir. Çünki Məhkəmə presedent xarakterli qərarlardan normativ baza kimi istifadə etmədiyinə görə, onun təcrübəsində *stare decisis* doktrinasının *ratio decidendi* elementinin tələbilərinə riayət edilməsi istisna edilir, bununla belə, onun qərarlarında *obiter dicta* elementinin müəyyən əlamətlərinin mövcud olması müşahidə edilir.

Məhkəmənin qərarlarının təhlili nəticəsində bildirmək mümkündür ki, Məhkəmənin fəaliyyətinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent-hüquq fəaliyyətinin güclü təsiri mövcuddur. Eyni zamanda, Konstitusiya Məhkəməsinin pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından verilmiş şikayətlərə dair işlərə baxması ilə bağlı fəaliyyəti İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə oxşarlıq təşkil etsə də, bu oxşarlıq eynilik mahiyyəti daşımır; onlar arasında təbii müəyyən fərqlər də mövcuddur. Belə ki, (1) əgər İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi öz fəaliyyətində icraatında olan işlər üzrə hüquq pozuntularına yalnız “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası kontekstindən hüquqi qiymət verirsə, Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və işlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq, sahəvi normativ-hüquqi aktları (Mülki, Mülki-Prosessual Məcəllələr, İstehlakçılardan hüquqları haqqında Qanun və s.) əsas tutur. Bundan əlavə, (2) əgər İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi icraatına daxil olan işlərin mənşə ölkələrinin daxili qanunvericiliklərinin tələblərinin Konvensiyaya harmonizasiyası şəraitində baxırsa [106, s. 177], Konstitusiya Məhkəməsi mülki işlərlə bağlı icraatında olan işlərə vahid mənənin – Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinin vahidliyi şəraitində baxır. Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsinin

də məhkəmə presedentlərinə yanaşma tərzində yuxarıda qeyd edilən cəhətlərin müəyyən edilməsi baxımından Məhkəmənin bir neçə ayrı-ayrı qərarının nəzərdən keçirilməsi tədqiqatın məqsədləri üçün əhəmiyyətli hesab edilə bilər:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Viktor Ozerovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 2 iyul 2009-cu il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 15 aprel 2011-ci il tarixli Qərarında aşağıdakılar qeyd edilir [135]:

“...Həmin payın mülkiyyət kimi qiymətləndirilməsi məsələsinə gəldikdə isə, Avropa Məhkəməsinin formalaşmış presedent hüququna nəzər yetirmək lazımdır. Məhkəmə “*Önəryıldız Türkiyəyə qarşı*” işi üzrə 30 noyabr 2004-cü il tarixli qərarında göstərmişdir ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində “mülkiyyət” anlayışı fiziki mallar üzərində mülkiyyətlə məhdudlaşmayan müstəqil mənaya malikdir və daxili qanunvericilikdəki formal təsnifatdan asılı deyil: məsələ bütövlükdə nəzərdən keçirilən işin halları ilə həmin maddə əsasında müdafiə olunan əhəmiyyətli mənafeələr üzərində titulun ərizəçiyə təqdim edilib-edilməməsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Müvafiq olaraq, bu müddəanın məqsədləri üçün fiziki mallarla yanaşı, əmlakı təşkil edən bəzi digər hüquqlar və maraqlar da “əmlak hüquqları” və beləliklə, “mülkiyyət” kimi qiymətləndirilə bilər. “Mülkiyyət” anlayışı “mövcud mülkiyyətlə” məhdudlaşmır və ərizəçinin maraqlarını, o cümlədən, mülkiyyət hüququnun səmərəli həyata keçirilməsinin əldə olunmasına ən azı əsaslı və “qanuni gözləntiyə” malik olduğuna dair tələblərini də əhatə edə bilər.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qeyd olunan hüquqi mövqeyini nəzərə alaraq, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Qanunun 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq ərizəçi mənzilin özəlləşdirilməsindən ümumi mülkiyyət payı almaq barədə

əsaslı və “qanuni gözləntiyə” malik olduğu üçün onun bu marağı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin mənasına görə “mülkiyyət” anlayışına daxildir.”

Göründüyü kimi, qeyd edilən qərarada Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu konkret presedent qərarlara istinad etməklə presedent hüququndan istifadə edir. Belə ki, Plenum mülkiyyət hüququna dair icraatında olan iş üzrə yekun qərar qəbul edərkən gəlmiş olduğu mövqeyini qərarada presedent hüququnu tətbiq etməklə aydınlaşdırmaq məqsədilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “Önəryıldız Türkiyəyə qarşı” işi üzrə 30 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı vasitəsilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin 1 hissəsinə istinad edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 449-cu maddəsinin bəzi müddələrinin şərh olunmasına dair” 9 iyul 2009-cu il tarixli Plenum Qərarında deyilir [135]:

“...MM-nin 449.1-ci maddəsində göstərilmiş faizlərin (bundan sonra – “maliyyə sanksiyası”) hesablanması qaydasına, yeni məhkəmə qərarının çıxarılmasından sonra bu faizlərin tutulmalı olub-olmamasına gəldikdə isə, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qeyd edir ki, mülki qanunvericiliyin sözügedən maddəsi mahiyyət etibarilə, maliyyə sanksiyasını nəzərdə tutmaqla, bankın və ya borclunun mülkiyyətinə müdaxiləni ifadə etdiyi üçün, məsələnin təhlili “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinin nəzərə alınmasını tələb edir.

“*Zvierzinski Polşaya qarşı*” işi üzrə 19 iyun 2001-ci il tarixli qərarında Avropa Məhkəməsi belə bir hüquqi mövqeyini ifadə etmişdir ki, mülkiyyətə hər hansı müdaxilə həm də mütənəsiblik tələbinə uyğun olmalıdır. Müdaxilə cəmiyyətin ümumi maraqlarının tələbləri ilə fərdi şəxsin fundamental hüquqlarının müdafiəsi tələbləri arasında “ədalətli tarazlığa” cavab verməlidir (§ 71).

Bu qərarada Plenum İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsinə müraciət etməklə, başqa bir məhkəmə institutunun oxşar iş üzrə mövqeyinə istinad edir və nəticədə presedent hüququnu tətbiq etmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Plenum presedent normadan istifadə etməklə iş üzrə gəlmiş olduğu mövqeyini əsaslandırmaq niyyətini ifadə etmiş olur. Əvvəlki fəsillərdə qeyd edildiyi kimi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində formalaşmış, Konvensiyanın normalarının izah edilməsinə və daha aydın dərk edilməsinə yönəldilmiş ümumhüquqi prinsiplərdən olan və mühüm presedentlərdən birinə çevrilmiş “ədalətli tarazlıq” prinsipi bu mənada Konstitusiya Məhkəməsinin qeyd edilən qərarında öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd edilən qaydada, Konstitusiya Məhkəməsi presedent hüququ qismində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi və Avropa Konvensiyasının normaları ilə yanaşı, özünün oxşar işlər üzrə əvvəllər çıxarmış olduğu qərarlara da istinad edir. Ölkə məhkəmələri üçün mühüm presedent-hüquq əhəmiyyəti kəsb edən bu təcrübə mülki hüququn düzgün tətbiqi, mülki hüquqla bağlı insan hüquq və azadlıqlarının daha yaxşı qorunmasına təminat verən prinsiplərin məhkəmə qərarlarında ətraflı şəkildə əks olunmasına rəvac verir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 82-ci maddəsinin və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 52 və 90.1-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 13 sentyabr 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd edilir [135]:

“...Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu bir sıra qərarlarında vergi məsuliyyətini hüquq məsuliyyətinin müstəqil növü kimi müəyyənləşdirirərək onu inzibati məsuliyyətdən fərqləndirmişdir. Bu qərarlarda formalaşmış hüquqi mövqeyə əsasən şəxsin vergi və digər növ məsuliyyətlərdən fərqləndirilməsi məsələsi həll edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, bir hüquq münasibətinin eyni zamanda həm vergi, həm də qeyri-vergi münasibəti kimi tövsif olunması, həmçinin vergi ödəyicisinin törətdiyi əmələ görə vergi məsuliyyətinə və digər məsuliyyətə cəlb

edilməsi yolverilməzdir (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 12 yanvar 2011-ci il tarixli Qərarı).”

Yaxud da, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Viktor Ozerovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 2 iyul 2009-cu il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 15 aprel 2011-ci il tarixli Qərarında yenə qeyd edilir [135]:

“...Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Eyvaz Sadıx oğlu Həkimovun şikayəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 6 noyabr 2007-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 3 noyabr 2008-ci il tarixli qərarında və başqa qərarlarında göstərilmişdir ki, iddia müddətinin axımının başlanğıcı bir tərəfdən subyektiv hüququn pozulduğu obyektiv anla, digər tərəfdən isə səlahiyyətli şəxsin öz hüquqlarının pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu subyektiv anla əlaqəlidir. Bu iki amilin mövcudluğu, habelə onların heç də həmişə üst-üstə düşməməsi iddia müddətinin başlanğıcının təyin olunmasına təsir göstərən mühüm faktordur.

Bundan başqa, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qərarlarında qeyd olunmuşdur ki, hər hansı bir mülki mübahisənin qanuni həlli baxımından iddia müddətlərinin axımının başlanğıcının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, mübahisəyə aid digər hallar da nəzərə alınmalıdır.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun həmin qərarlarında ifadə olunmuş hüquqi mövqeyinə görə, iddia müddəti pozulmuş hüququn müdafiəsinin müddəti kimi bu müddətin axımının başlanmasına səbəb olan subyektiv hüququn pozulması ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Məhkəmə qabaqcadan iddiaçının müvafiq subyektiv hüquqa malik olub-olmaması, subyektiv hüququn pozulub-pozulmaması, cavabdehin bu pozuntunu bilib-bilməməsi məsələlərini araşdırmadan iddia müddətinin keçməsinə görə iddianı rədd etməkdə haqlı olmamışdır. Bu səbəbdən iddia müddətinin keçməsinə görə iddianı rədd etmiş, la-

kin subyektiv mülki hüququn pozulması məsələsini həll etməyən məhkəmə aktı daxilən ziddiyyətli və əsassızdır. İddia müddətinin keçməsinə görə məhkəmənin gəlidiyi nəticə lazımı əsasa söykənmir (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun L.Binnətovanın şikayəti üzrə 8 may 2008-ci il tarixli və X.Xəlilovun şikayəti üzrə 16 yanvar 2009-cu il tarixli qərarları)”.

Qeyd edilən Qərar üzrə Plenumun mövqeyindən göründüyü kimi, eyni bir mübahisə predmeti (iddia müddətinin axımının başlanması) ilə bağlı Məhkəmə faktiki olaraq üç oxşar qərara istinad edir. Məhkəmə qərarında özünün əvvəki mövqeyini xatırlatmaq və ona istinad etməklə qanunvericiliyinin düzgün tətbiq edilməsi üçün qanunvericilik normasının praktiki tərəflər baxımından dəyərləndirməklə izah edir və yekunda mübahisə predmeti üzrə özünün formalaşmış mövqeyini ortaya qoyur.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun qərarlarında qeyd edilən və izah edilən normalar, prinsiplər presedent şəklində sonradan digər məhkəmələrin təcrübələrində oxşar işlər üzrə nəzərə alınır və presedent qismində tətbiq edilir. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının “Ü.R.-nin kompensasiya verilməklə cavabdehlərin mənzildən istifadə hüquqlarına xitam verilməsi və qeydiyyatlarının ləğv edilməsi barədə Bakı Apellyasiya Məhkəməsi Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının qətnaməsindən kassasiya şikayətinə dair mülki iş üzrə” N nömrəli, 17 fevral 2009-cu il tarixli Qərarını qeyd etmək olar. Həmin qərarında Ali Məhkəmənin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyası qeyd etmişdir ki:

“...Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228.2-ci maddəsinə görə yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququnun əmələ gəlməsi, həyata keçirilməsi şərtləri və xitamı mülkiyyətçi ilə bağlanan, notariat qaydasında təsdiqlənən yazılı razılaşma ilə müəyyənləşdirilir. Yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququna xitam verilməsi haqqında razılaşma olmadıqda bu hüquqa mülkiyyətçinin məhkəmə qaydasında tələbinə əsasən bazar qiyməti ilə müvafiq

kompensasiya verməsi yolu ilə xitam verilə bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “R.A-nın şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının qərarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 26 sentyabr 2007-ci il tarixli N sayılı qərarına görə Mənzil Məcəlləsinin müddəalarından fərqli olaraq Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yaşayış sahəsindən istifadə etmək hüququna xitamı üçün kompensasiya institutu mülkiyyətçinin öz əmlakı üzərində hüquqlarının istifadəçi və ya məhkəmənin mülahizəsinə görə deyil, məhz mövcud hüquq norması əsasında həyata keçirməsi üçün birmənalı olaraq yol açır. Kompensasiya institutu istifadəçiyə mənzilin bölünməsi və onun dəyərindən müəyyən payın ödənilməsinə tələb etmək hüququnu verməsə də, o, yaşayış sahəsindən istifadə etmək hüququnun adi xitamını deyil, onun elə bir əvəzləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, mülkiyyətçinin hesabına istifadəçiyə davamlı surətdə və müəyyən müddət daxilində başqa yerdə əvvəlki mənzildə ona xas olmuş şəraitdə müqayisədə oxşar yaşamaq imkanı versin.” [134].

Qeyd edilən qərar üzrə mübahisə predmeti kompensasiya verilməklə mənzildən istifadə hüququna xitam verilməsi ilə bağlı olduğu üçün Məhkəmə Kollegiyası Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 228.2-ci maddəsinə müraciət edir. Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsi mülkiyyətçinin kompensasiya verməklə öz mülkiyyətində olan əmlakdan istifadə hüququ əldə etmiş şəxslərin çıxarılmasını tələb etmək hüququnu təsbit etmişdir. Lakin maddənin dispozisiyasında kompensasiyanın məbləği və “ədalətli kompensasiya” hesab edilə biləcək vəsaitin məbləği göstərilir. Kollegiya qanunvericiliyin tələblərini və işin hallarını nəzərə almaqla kompensasiyanın məbləğini müəyyənləşdirərkən gəlmiş olduğu qənaəti əsaslandırmalıdır.

Göründüyü kimi, Kollegiya müraciət etdiyi maddənin iş üzrə ədalətli tətbiqinin əsaslandırılması və Məhkəmənin hüquqi qənaətinin tərəflərə aydın izah edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun oxşar iş üzrə qərarındakı izahatlarına və Konstitusiyaya Məhkəməsinin “ədalətli kompensasiya” prinsipinin mahiyyəti barədə mövqeyinə istinad edir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun icraatında olan işlər üzrə (həm ayrı-ayrı normativ aktların normalarının şərh edilməsi ilə bağlı işlər üzrə, həm də insan hüquq və azadlıqlarının pozuntusu ilə əlaqədar verilmiş şikayətlərə dair işlər üzrə) çıxarmış olduğu qərarlarını təhlil edərkən Məhkəmənin presedent hüququnu tətbiq etməsi ilə bağlı aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri ayırmaq mümkündür:

1. Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin ayrı-ayrı qərarlarına və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyanın maddələrinə hüquqi baza qismində birbaşa istinad edir;

2. Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına, presedent hüququna və Konvensiyaya üzv olan digər dövlətin Konstitusiyaya Məhkəməsinin oxşar qərarlarına istinad etməklə presedent hüququnu tətbiq edir;

3. Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu oxşar işlər üzrə əvvəllər çıxarmış olduğu qərarlarına istinad etməklə presedent hüququndan istifadə edir.

Belə bir təcrübənin tətbiq edilməyə başlanılması əlbəttə ki, ölkədə presedent hüququnun gələcək inkişafına çox mühüm bir töhvə verəcəkdir. Eyni zamanda, məhkəmələr tərəfindən mülki işlər üzrə mülki hüquq qanunvericiliyinin ayrı-ayrı normalarının tətbiqi zamanı digər məhkəmələrin qərarlarına istinad etməklə presedent hüququndan yararlanmaları onların qəbul etdikləri qərarların ədalətliliyini təmin etmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ əsasında çıxarılmış nəticələrə görə Azərbaycan Respublikasının milli məhkəmə instansiyalarında hüququn tətbiqi ilə bağlı ən ciddi problemlərdən biri də məhkəmələrin icraatlarında olan mülki işlər üzrə şikayətlərə baxarkən yalnız normativ sənədlərin tələblərini əsas götürmələridir. Belə ki, qeyd edilənlər onu nəzərdə

tutur ki, bəzi hallarda məhkəmə iş üzrə qərar qəbul edərkən işin yalnız mahiyyətinə uyğun gələn (hallarına deyil) hüquq normasını əsas götürür hansı ki, onlar işin faktiki hallarına və ədalətli həllinə uyğun gəlmir. Halbuki, seçilmiş hüquq norması iş üzrə işin mahiyyəti ilə yanaşı, işin faktiki hallara da tətbiq edilə bilən olmalıdır. Başqa sözlə, hakim işin faktiki halları üzrə de-fakto ədalətsiz qərar çıxarır, o bunu bilir, lakin normativ aktların tələblərindən kənara çıxaraq presedent hüququ əsasında qərar çıxarmağa çəkinir [98, s. 168]. Qeyd edilən fikirlərə belə bir misal göstərmək mümkündür ki, şəxs şifahi alqı-satqı müqaviləsi əsasında mülkiyyət əldə etmişdir, lakin həmin mülkiyyət keçmiş sahibinin adına dövlət reyesterində qeydiyyatata alınmışdır. Həmin əmlak barədə iddia qaldırıldıqda məhkəmə normativ aktların müddəalarını əsas götürərək həmin mülkiyyətin qeydiyyatata alınmış keçmiş sahibinin sərəncamında olmasını tanıyacaq, faktiki sahibin (vicdanlı sahibin) mülkiyyət hüququnu isə nəzərə almayacaqdır.

Göstərilənlərlə bağlı Avropa Şurasının Venesiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktlar haqqında qanun layihəsinin qəbul edilməsi ilə əlaqədar keçirilmiş 83-cü Plenar Sessiyasında bildirilmişdir ki, “Azərbaycan Respublikası da fərdi şikayətlər üzrə konstitusional prinsiplərə uyğun gəlmədiyi halda da normativ aktların tətbiq edildiyi ölkələr sırasındadır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla bir sıra Şərqi Avropa ölkələrində hüquqi müddəaları özündə əks etdirən “normativ” aktlar xüsusi qanun və ya bu kateqoriyaya daxil olan digər aktlar vasitəsilə qəbul olunur. Yalnız bu vasitələrlə “təsdiq” edilmiş hüquq normaları “tətbiq edilə bilən” hesab olunur.” [153, s. 5].

Qeyd edilənlərlə bağlı belə hesab edirik ki, bu tendensiya dəyişilməli və məhkəmələrdə yalnız işlərin ədalətli həllini təmin edən normalar tətbiq edilməlidir. Bu normalar isə öz növbəsində hüquq normaları ilə yanaşı, presedent normalar da ola bilər. Məhkəmələrdə baxılan işlər üzrə qərar çıxarırlarkən işin ədalətli həllinə təminat verən normativ əsasların (konkret hüquq normasının) olmadığı hallarda daxili və beynəlxalq normativ hüquqi aktların vermiş olduğu səlahiyyətlərə

yətlərdən yararlanaraq Məhkəmələrin (Ali, Konstitusiya və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin) qərarlarındakı presedent prinsiplərinə istinad etmək vacibdir. Bu tələb isə “hər bir iş üzrə çıxarılan qərar ədalətli olmalıdır” konstitusional prinsipi formasında qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş müddəalardan irəli gəlir.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun tətbiqi məhkəmələrin presedent hüquq fəaliyyətlərində inkişaf etdirilərək zəngiləşdirilir. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqini stimullaşdıran aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

- Beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının rətifə edilməsi və dolayısıyla milli qanunvericiliyə nüfuz etməsini;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 nömrəli Fərmanını;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” 2006-cı il 28 dekabr tarixli 1880 nömrəli Sərəncamını;

Qeyd: Həmin sərəncamla təsdiq edilmiş Planın 27-ci bəndində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması məqsədilə mütəmadi olaraq tədbirlərin keçirilməsi tədbiri müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 nömrəli qərarını;

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin və Ali

Məhkəməsinin presedent hüququnun tətbiqi ilə bağlı müasir hüquqi mövqeyini;

- İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarını və onun presedent hüququnun milli hüquqa təsirlərini.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedentlərinin tətbiqi və gələcək inkişafı eyni zamanda mülki hüququnun ayrı-ayrı institutlarını zənginləşdirir və daha da inkişaf etdirir. İctimai sferada mülki hüquq münasibətlərinin inkişafı və ya yeni yaranmış mülki hüquqi münasibətlər mülki hüquqi normaların qəbulunu və yaxud da mülki qanunvericiliyə yeni normaların daxil edilməsini şərtləndirir. Mülki hüquq normasının mövcud olmaması isə məhkəmə təcrübəsində presedent hüququndan istifadə edilməsini, xüsusilə də, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarındakı presedent xarakterli izahatlara istinad edilməsini zəruri edir. Bu mənada, gördüyü kimi, mülki hüququn inkişafında presedent hüququ, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Eyni zamanda, qeyd etmək mümkündür ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən istifadə edilməklə məhkəmə qərarlarına daxil edilən presedent normaları ölkədə mülki hüququn bir sıra yeni sahələrinin, o cümlədən mülkiyyət, bank-sığorta, diffamasiya (mülki hüquqda böhtan və təhqirə görə maddi zərərin müəyyənləşdirilməsi), iddia hüququnun tanınması və sair sahələrdə yeni hüquqi normaların təsbit olunması üçün də əhəmiyyətlidir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, ölkədə presedent hüququnun gələcək inkişafı həmçinin mülki hüququn inkişafına da böyük təkan verəcəkdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ HÜQUQUNDA İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQUNUN TƏTBİQİ TƏCRÜBƏSİ

3.1. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyəti

Fransanın Strasburq şəhərində 1959-cu ildən etibarən fəaliyyət göstərən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi regional məhkəmə institutu kimi Avropa məkanında insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çox böyük rola malikdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi bəşəriyyətin əldə etdiyi insan hüquqlarının müdafiəsinin ən yaxşı beynəlxalq sistemidir. [108, s. 63]. Məhz İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi və fəaliyyəti nəticəsində insan hüquqları institutunun vətəni olan Avropa qitəsi insan hüquqlarının ən progressiv və ləkəsiz tətbiq edildiyi məkana çevrilmişdir. [34, s. 280].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun araşdırılması zərurəti ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən mülki hüquq və azadlıqlarının, mülkiyyət hüququnun) təmin edilməsi və qorunması məsələsi dövlət sərhədlərinin kənara çıxaraq global xarakter almışdır. Bu məzmununda Çex Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin sabiq hakimi Marian Kokeş qeyd edir ki, “insan hüquqları son yarım əsrlik inkişaf tarixinin nəticəsində dövlətin hüduqlarına, milli konstitusiyasına və dövlətdaxili digər hüquqi rejimlərə sığmayaraq dövlətdaxili məsələdən beynəlxalq məsələyə çevrilmişdir.” [106, s. 175]. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və qorunması ilə bağlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsində regional-dövlətlər arası (supra-national) məhkəmə institutu olan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin, qeyd edildiyi kimi, böyük rolu vardır. Məhz bu Məhkəmənin fəaliyyəti ilə formalaşan presedent hüququnun iştirakçı dövlətlərin milli

hüququna təsiri nəticəsində qanunvericilik sahəsində islahatlar həyata keçirilir, o cümlədən mülki hüququnun ayrı-ayrı sahələri üzrə yeni prinsiplərdən istifadə edilməsinə şərait yaranır.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına böyük önəm verərək İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi pozulmuş insan hüquqlarının bərpasını aşkar və nümunəvi vasitələrlə həyata keçirir. Eyni zamanda, Məhkəmə üzv ölkələrin milli hüququna müsbət təsir etməklə onların daxili hüquq sistemlərinin təkmilləşməsinə və həmçinin presedent hüququnun inkişafına və yayılmasına öz töhvəsini verir. Belə ki, Məhkəmə təqribən bütün işlər üzrə qərar çıxararkən özünün keçmiş qərarlarına da istinad edir ki, sonradan bu fəaliyyət ümumiləşdirilərək insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istiqamətində daha geniş təcrübəyə çevrilir. Məhkəmənin presedent hüquq fəaliyyəti kimi tanınan və təqdir edilən bu fəaliyyəti sonradan bütün üzv dövlətlərin daxili hüquq müdafiə instansiyalarına sirayət edir ki, nəticədə Məhkəmənin presedent hüquq fəaliyyəti üzv dövlətlərin daxili hüquq sistemlərinin inkişafına müsbət mənada təsir edərək daxili qanunvericiliklərdə mühüm dəyişikliklərə səbəb olur.

Məhkəmənin presedent hüququ hüquqi qayda yaradırmı və ona hüquqi bazis kimi yanaşılmalıdırmı? Bu suala son dövrlərdə oxşar cavablar verilir. Hüquqi qayda (normativ baza) konsepsiyasına əsasən hüquqi normayaratma səlahiyyəti müvafiq hüquq sistemlərinin özünəməxsus qaydalarına uyğun olaraq müəyyən institutlara verilir. Bu xüsusda Anqlo-Sakson hüquq sistemindən fərqli olaraq, kontinental hüquq sistemində hüquqi qayda yaratmaq səlahiyyəti qanunvericilik səlahiyyətinə malik subyektlərə verilir və məhkəmələrin “hüquqi qayda yaratma səlahiyyəti” bir qayda olaraq məhkəmələrə (konstitusiya nəzarətini həyata keçirən institutların müəyyən kvazi-qanunvericilik səlahiyyətləri istisna olmaqla) verilmir. Bu klassik nəzəri baxışlar müasir presedent-hüquq nəzəriyyəsində aktual deyil. Bununla bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sabiq hakimi Draqoljub Popoviç qeyd edir ki, “hüququn mənbələrini tədqiq edən klassik nəzəriyyəçilər Ümumi hüquq sistemi ilə kontinental hüquq siste-

minin arasında olan prinsiplərə əsaslanaraq hüquqi qayda yaratmaq səlahiyyətinin kontinental hüquq sistemində məhkəmələrə verilməsini mümkün hesab edirdilər, lakin onlara qarşı çıxan modernistlər isə hüquq yaratma səlahiyyətinin digər institutlarla birlikdə məhkəmələrə də aid olduğunu, bunun isə hüquq sistemlərinin prinsipləri ilə məhdudlaşdırılmasının yolverilməz olduğunu bildirdilərsə, müasir tədqiqatçılar sonunculara yaxınlığını nümayiş etdirib müəyyən prinsiplər çərçivəsində hüquq yaratma səlahiyyətinin məhkəmələrə də verilməsini qeyd edirlər.” [116, s. 13].

Hüquqi qayda normativ hüquqi akt hesab edilməsə də, normativ baza xarakterlərinə malik olur, hüquqi prinsiplərin tətbiq edilmə qaydasını müəyyənləşdirir. Belə hüquqi qaydaya sonradan istinad edilməsi artıq ona normativ baza xarakterini qazandırır və məcburiyyətlik səciyyəsi verir [129, s. 524]. Qeyd edilənlərə əsasən, hüquqi qaydanın yüksək səlahiyyətli məhkəmə instansiyaları (məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, Konstitusiya Məhkəmələri və s.) tərəfindən yaradıldığı düşünülərsə, presedent hüququ da hüququn mənbələri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi qaydanın əsas məzmununu hüquqi normaların şərhləri (autentik şərh) təşkil edir. Hüquqi normaların izahları zamanı məhkəmə hüquq normasının məqsədini, təyinatını, qəbul edilmə zərurətini, nəhayət məzmunu açıqlayır və normalar arasındakı kolliziyanın aşılması üçün normativ tələblər əsasında hüquqi prinsiplər müəyyənləşdirir. Hüquqi prinsiplər nəzərdə tutan hüquqi şərhlər müəyyən hallarda yeni hüquqi prinsiplər, başqa sözlə hüquqi qayda müəyyənləşdirərək məhkəmə presedentlərinə çevrilirlər. Qeyd edilən hüquqi qaydalara İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarında da təsadüf edilir və buna görə də müəyyən qərarlar üzrə Məhkəmənin hüquqi qayda yaratması barədə mühakimə yürütmək mümkündür.

Avropada regional insan hüquqları müdafiəsi institutu olmaq etibarilə və eyni zamanda müqavilənin iştirakçısı olan Avropa ölkələrinin öz milli hüquqlarında Roman-German (kontinental) hüquq siste-

mindən istifadə etdiklərinə görə (Böyük Britaniya istisna olmaqla) İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi əsasən Roman-German (pandekt) hüquq sistemi üzrə fəaliyyət göstərir. Lakin Məhkəmənin müasir hüquq təcrübəsi tarixinə nəzər salındıqda onun Roman-German (kontinental) və Anqlo-Sakson hüquq sisteminin hər ikisinin tələblərindən istifadə etdiyi müşahidə edilir.

Belə ki, “presedent hüququ” anlayışı ümumi hüquq düşüncəsi baxımından və elmi yanaşmaya görə tarixən Anqlo-Sakson hüquq sistemində (yaxud ümumi hüquq sistemi) aid edilmişdir. Bu hüquq sisteminin ümumi prinsiplərinə əsasən məhkəmələr öz fəaliyyətində normativ əsas qismində özündən əvvəlki məhkəmə qərarlarından istifadə etməklə qərar qəbul edirlər, başqa sözlə, bu sistemin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə qərarları presedent mənbə kimi normativ əsas olaraq qəbul edilir. Bunun əksinə olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin də istifadə etdiyi kontinental hüquq sistemində isə həm məhkəmə presedentləri, həm də presedent hüquq fəaliyyəti ənənəvi olaraq “kənar” hesab edilmiş və onlar Roman-German hüquq sistemindən istifadə edən milli hüquq sistemləri tərəfindən qəbul edilməmişlər. Lakin bu mənada İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi fərqlilik təşkil edir.

Bu bərdə tanınmış Alman hüquqşünası Russell Miller qeyd edir ki, “qloballaşma şəraitində dövlətlər arasındakı beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafı və eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti beynəlxalq hüququn və öz növbəsində dövlətlərin milli hüquqlarının inkişafına və yaxınlaşmasına gətirib çıxarmışdır.” [111, s. 167]. Millerin fikrincə, “belə yaxınlaşma nəticəsində ənənəvi hüquq sistemləri arasında sərhədlər zəifləyir və onlar bəzəndə hüquqda yeni yanaşmalar meydana gəlir. Xüsusilə də, biz İngilis ümumi hüququnda həyatın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarını tənzimləyən qanunların sayının artmasını müşahidə edə bilərik. Bununla yanaşı, məhkəmə presedentlərini hüququn mənbəyi hesab olunmadığı hüquq sistemlərində də hüquqi presedentlərin tətbiqinin ədalət mühakiməsinə xələl gətirmədiyinin şahidi oluruq.” [111, s. 172].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi beynəlxalq və milli hüquq sistemlərinin inkişafı baxımdan unikal regional institutdur. Eyni zamanda, Məhkəmə ənənəvi hüquq sistemlərinin bir-birinə yaxınlaşması və integrasiyası baxımından da əvəzsiz rola malikdir. Belə ki, Məhkəmə həm Anqlo-Sakson, həm də Roman-German hüquq sisteminə daxil olan ölkələrdən şikayət ərizələri qəbul edir.

Qeyd: İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə üzv olan ölkələrdən yalnız Birləşmiş Krallıq və İrlandiya Anqlo-Sakson hüquq sistemini tətbiq edir.

Belə bir şəraitdə məhkəmə hər iki hüquq sistemində aid olan hüquqi prinsiplərdən istifadə etməklə qərar qəbul edir və onun qərarları ayrı-ayrı hüquq müddələrinin, prinsiplərin və hüquq normalarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Məhkəmənin təcrübəsi digər dövlətlərin məhkəmə təcrübələrində istifadə edilir və hüququn harmonizasiyası baş vermiş olur. Bununla bağlı, Azərbaycan Vəkillər Kollegiyasının sədri Anar Bağirovun da qeydləri yuxarıda göstərilənlərin əsaslılığını artırır: “Hal-hazırda dünya dövlətləri arasında onların məhkəmə və hüquq sistemlərinin beynəlxalq standart və normalara uyğun olaraq harmonizasiyalaşdırılması prosesi getməkdədir. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində kontinental hüquq sistemində meylin güclü olmasına baxmayaraq, anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə də unifikasiya edilmiş hüquq sisteminin formalaşdırılması meyli sezilməkdədir. Bunun bariz nümunəsi kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsini göstərə bilərik.” [137].

Məlum olduğu kimi, Məhkəmə qəbul etdiyi şikayət ərizələri üzrə işlərə baxarkən yalnız “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını və Əlavə Protokollarda təsbit olunmuş konkret hüquq normalarını əsas götürməklə qərar qəbul edir. Başqa sözlə, Məhkəmə üçün hüquqi mənbə qismində normativ baza (normativ hüquqi akt) “əsas” kimi qəbul edilir. Bu prinsip isə, məlum olduğu kimi, Roman-German hüquq sisteminin xarakterik tələblərindəndir. Bununla belə, Məhkəmənin yalnız Roman-German hüquq sistemini tətbiq etməsini qeyd etmək olduqca çətindir. Məhkəmənin ha-

kimi olmuş, tanınmış Sloven konstitusionalisti Bostyan Zupancic qeyd edir ki, “Konvensiya ilə Məhkəmənin əsas etibarilə kontinental hüquq müstəvisində fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, o öz fəaliyyətini zaman keçdikcə bu hüquq sistemi ilə məhdudlaşdırmamış və onun fəaliyyətində İngilis ümumi hüququnun da bəzi çalarları müşahidə edilmişdir. [131, s. 158]. Qeyd edilən fikir onunla bağlıdır ki, Məhkəmə dövlətlərarası (supra-national) bir instituttur və heç bir milli hüquqa tabe deyil. Regional insan hüquqları müdafiə institutu kimi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi iştirakçı dövlət ərazisində yaşayan fərdlərin pozulmuş insan hüquqları ilə bağlı şikayətlərini qəbul edir, lakin eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, Məhkəmə iştirakçı dövlətlərin milli məhkəmələri üzərində bir üst instansiya rolunu oynayan ali məhkəmə instansiyası deyil. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etməmişdən əvvəl, özlərinin insan hüquqlarının başqa şəxslər (həm başqa fərdlər, həm də dövlət orqanları) tərəfindən pozulduğunu güman edən şəxslər pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək üçün ilk növbədə yaşadıkları dövlətin məhkəmə instansiyalarına müraciət etməlidirlər. Bu məqamla bağlı M. Novak qeyd edir ki, “Məhkəmə (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi – müəl.) yalnız o halda iştirakçı dövlətlərin vətəndaşlarının insan hüquqlarının pozuntularını araşdırır ki, milli məhkəmə iş üzrə faktlara ədalətli aydınlıq gətirməmiş olsun. Başqa sözlə, Məhkəmə milli məhkəmələrdən sonra əsas hüquqların müdafiəsi mexanizmlərinə uyğun olaraq, fərdi hüquqi şikayət prosedurunu təqdim edir [112, s. 160].

Bununla belə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun məzmunu və xarakteri barədə müxtəlif elmi baxışlar mövcuddur. Belə ki, Məhkəmənin öz qərarlarını presedent qismində tətbiq etməsi ilə bağlı fəaliyyətinin “presedent hüquq fəaliyyəti” adlandırılması alimlər arasında ciddi müzakirə mövzudur və qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda Məhkəmənin presedent hüququnu tətbiq etməsi ilə bağlı fəaliyyətinə dair vahid fikir mövcud deyil. Məhz bu baxımdan, presedent hüquq nəzəriyyəsinin tanınmış tədqiq-

qatçılarından olan Vladimir Kuçinin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyəti barədə qeydləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin öz fəaliyyətində keçmiş qərarlarına istinad etməsi, onun şübhəsiz ki, presedent hüququndan yararlanması deməkdir. Lakin belə istinad və ya istifadə presedent hüququnun yeni istifadə formasıdır. Belə ki, bu forma ənənəvi presedent hüququ anlayışından fərqli mənə kəsb edir.” [74, s. 55-56]. Bu istiqamətdə tanınmış nəzəriyyəçi, 1997-2007-ci illərdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sədri olmuş Luzius Vildhaberinin fikirləri də əhəmiyyət kəsb edir. Vildhaber qeyd edir ki, “bizim Məhkəmə, əlbəttə ki, presedentdən istifadə edir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu presedentlər Konvensiyanın şərh edilməsi zamanı normaları, mübahisəsiz sübutları, cəmiyyətlərin dəyərlərini inkar etməməlidir. Və Məhkəmə, presedentləri yalnız sözügedən dövlətlə əlaqədar nəzərdən keçirmir, belə hesab olunur ki, minimal Avropa standartları bütün üzv dövlət tərəfindən eyni dərəcədə tətbiq edilməlidir. Məhkəmənin müasirləşdirilmiş presedent doktrinasından prinsip kimi istifadə etməsi şübhəsiz ki, hüquqi müəyyənlik, Konvensiya presedentlərinin hamılıqla tətbiq edilməsi, bərabərlik, hüququn aliliyi və səlahiyyətlərin bölgüsü maraqlarına xidmət edir.” [129, s. 525].

“İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ” anlayışıyla bağlı Məhkəmənin Serbiyadan hakimi olmuş cənab Draçoljub Popoviçin fikiri də əhəmiyyətlidir. Popoviç qeyd edir ki, “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Avropa Konvensiyasını implementasiya edərək insan hüquqlarının mühafizəsi sahəsində pan-Avropa sistemi yaratmışdır. Bu sistem İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası hüququ da adlanır ki, bu hüquq mahiyyəti etibarilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququdur. Burada əsas faktor odur ki, Konvensiyanın müddəaları İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətində tətbiq edilir və Məhkəmə də presedent texnikasından istifadə edir.” [115, s. 136].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin öz fəaliyyətində tət-

biq etdiyi presedent hüququ, presedent hüquq nəzəriyyəsi barədə ənənəvi nəzəriyyələrin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Məhkəmə icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən normativ hüquqi mənbə qismində məhkəmə presedentlərini deyil, Konvensiya və Əlavə Protokollarda təsbit olunmuş konkret hüquq normalarını tətbiq edir. Bununla yanaşı, Məhkəmənin Konvensiya və Əlavə Protokollarla yanaşı, özünün keçmiş qərarlarına da istinad edir ki, bu istinad həmin qərarların hüququn mənbəyi kimi istifadə edilməsi mənasını daşımır və yalnız Məhkəmənin öz mövqeyini şərh etməsi məqsədini səciyyələndirir. Məhkəmənin sonuncu qeyd edilən fəaliyyəti “presedent hüququ” adlanır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarını tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Məhkəmənin tətbiq etdiyi presedent hüququ Anqlo-Sakson hüquq sistemlərində fəaliyyət göstərən məhkəmələrin yararlandığı presedent hüququndan fərqlənir. Belə ki, “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ” anlayışını “ənənəvi presedent hüququ” anlayışından fərqləndirən aşağıdakı əlamətlər mövcuddur:

Birincisi, hüququn mənbəyi kimi konkret normativ aktların (hüquq normalarının) mövcud olmadığı hüquq sistemlərində məhkəmələr keçmiş qərarlarına və ya başqa məhkəmənin oxşar iş üzrə çıxarmış olduğu qərara istinad edərək, onu qanunvericilik mənbəyi qismində qəbul edir [94, s. 325]. Bundan fərqli olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi icraatında olan məhkəmə işi üzrə qərar qəbul edərkən qanunvericilik mənbəyi qismində həm “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına və ona Əlavə Protokollara, bəzi xüsusi hallarda isə, iş üzrə tərəf olan ölkənin daxili normativ aktlarına istinad edir. [140].

İkincisi, Anqlo-Sakson hüquq sistemində fəaliyyət göstərən məhkəmələrin tətbiq etdiyi presedent hüququndan, başqa sözlə, ənənəvi presedent hüququndan fərqli olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi presedent qismində istifadə etdiyi qərarın bütün göstərişlərinə (məzmununa) deyil, yalnız həmin qərardakı şərhlərə istinad

edir, yaxud da həmin qərarın yalnız “opinion juris” hissəsindən istifadə edir [73, s. 51]. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edərkən, ilk əvvəl Konvensiya və ya Əlavə Protokollarda təsbit olunmuş hüquq normalarına istinad edir, iş üzrə hüquqi nəticəyə gəlir, daha sonra isə, Məhkəmə iş üzrə gəlmiş olduğu mövqeyini daha da gücləndirmək üçün presedent qismində özünün keçmiş qərarlarına müraciət edir. Məhkəmənin tətbiq etdiyi presedent hüququnun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iş üzrə oxşar qərardan presedent qismində istifadə etməkdə Məhkəmənin məqsədi yalnız və yalnız öz arqumentlərini gücləndirmək və mövqeyini izah etməkdir. Professor Siltala bu xüsusatda qeyd edir ki, “Məhkəmə iş üzrə presedent qismində istifadə edilən qərarın obiter dicta hissəsinə müraciət edir. Lakin İngilis ümumi hüquq sistemində məhkəmələr presedent qismində tətbiq etdikləri qərarın obiter dicta hissəsindən daha çox ratio decidendi hissəsinə müraciət edirlər [121, s. 128]. Siltalanın fikri həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq nəzəriyyəsinin “istinad” modelindən istifadə etdiyini göstərir.

Üçüncüsü, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi öz qərarlarına yalnız özünün arqumentlərini gücləndirmək üçün müraciət etmir, eyni zamanda, Məhkəmə özünün əvvəlki qərarlarına presedent qismində istinad etməklə, iş üzrə gəlmiş olduğu nəticəni və ya özünün mövqeyini mübahisə tərəflərinə izah etmək məqsədini daşıyır [74, s. 34]. Qeyd edilən bu məqam həm də milli məhkəmələr üçün onların İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna eyni üsulla müraciət etməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Bundan fərqli olaraq, ənənəvi presedent hüququnu tətbiq edən məhkəmələr əsas etibarilə diqqəti iş üzrə gəlmiş olduqları hüquqi nəticəni başqa məhkəmənin mövqeyinə uyğunlaşdırmaq və həmin qərarı normativ əsas kimi götürmək məqsədinə yönəldirlər.

Dördüncüsü, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təşkilatı və funksional fəaliyyətini tənzimləyən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında Məhkə-

məyə “norma yaratmaq” (law-making) səlahiyyətinin verilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, belə bir səlahiyyət Məhkəmənin iştirakçısı olan ölkələrdən Böyük Britaniya istisna olmaqla, digər Avropa ölkələrinin heç birinin daxili qanunvericiliyi ilə onların milli məhkəmələrinə də verilməmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada ümumi yurisdiksiyalı milli məhkəmələr nəzərdə tutulur. Lakin xüsusi yurisdiksiyası olan məhkəmələr (məsələn, məhkəmə funksiyası ilə yanaşı digər nəzarət səlahiyyətləri də olan məhkəmələr) üçün daxili qanunvericiliklə “norma yaratmaq” səlahiyyəti də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, Çexiya Respublikasının Konstitusiyası ilə ölkənin Konstitusiya Məhkəməsinə eyni qüvvəli hüquq normaları arasında ziddiyyət ortaya çıxdığı zaman hansı norma-nın üstün tutulması barədə qərar qəbul etməklə yanaşı, mövcud normalara əlavələr etməklə yeni hüquq normasının təsbit edilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etmək səlahiyyəti də verilməmişdir [146]. Lakin qeyd edildiyi kimi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yalnız Konvensiya və ona Əlavə Protokollarda təsbit edilmiş hüquq normalarının tələbləri çərçivəsində qərar çıxara bilər. Bu Məhkəmədən fərqli olaraq, ənənəvi hüquq sistemində fəaliyyət göstərən məhkəmələrin qərarlarında hüququn mənbəyi qismində rol oynayacaq qanunvericilik aktının olmaması şəraitində yeni qayda müəyyənləşdirən hüquq normasına rast gəlmək mümkündür.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi presedent hüquq fəaliyyətində presedent nəzəriyyəsinin “istinad” modelindən istifadə edir. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Məhkəmə üçün hüquqi bazanı 1950-ci ildə qəbul edilmiş “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası və ona Əlavə Protokollar təşkil edir. Bununla bağlı Konvensiyanın 32-ci maddəsində qeyd olunur:

“Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərh və tətbiqinə dair ona verilə bilən, 33, 34 və 47-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər Məhkəmənin səlahiyyətindədir.” [140].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində prese-

dent hüququnun tətbiqini və ondan necə istifadə edilməsini müəyyən etmək üçün onun fəaliyyətinə nəzər yetirmək vacibdir. Belə ki, Məhkəmənin icraat proseduru ərizənin qəbulu ilə başlayır. Ərizə daxil olduqdan sonra Məhkəmə ilk növbədə həmin ərizənin Konvensiyaya uyğun olaraq qəbul edilə bilən olmasını və Konvensiya ilə təminat verilmiş hansı hüquq pozuntularının baş verməsi halını yoxlayır. İcraata qəbul edilmiş iş üzrə tərəflərin (ərizəçi və Dövlət) mövqelərini öyrəndikdən və müvafiq araşdırmalar apardıqdan sonra Konvensiya və Əlavə Protokollarda təsbit edilmiş konkret hüquq normalarına istinad etməklə yekun qərar qəbul edir. Konvensiyanın 32-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi, Məhkəmə normativ mənbə qismində yalnız Konvensiya və Əlavə protokolları əsas götürür. Lakin eyni zamanda, Məhkəmə icraatında olan iş üzrə yekun qərar qəbul edərkən özünün keçmiş qərarlarına da istinad edə bilər. Bu istinad isə normativ əsas xarakteri daşımır və yalnız məhkəmənin öz mövqeyini əlavə şərtlərlə gücləndirmək və ya iş üzrə gətirmiş olduğu arqumentlərini tərəflərə izah etmək məqsədilə edilir.

Yuxarıda qeyd edilən fikirlərin daha dərinəndən izah edilməsi üçün İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin konkret bir iş üzrə qərarını təhlil edərək, Məhkəmənin fəaliyyətində presedent hüququnun tətbiqi təcrübəsinə müraciət etmək məqsədmüvafiqdir. Bu məqsədlə, “Sporronq və Lonros İsveçə qarşı” iş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 1982-ci il tarixli qərarı [148] effektivlik baxımından daha əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

“Sporronq və Lonros İsveçə qarşı” iş üzrə Məhkəmənin qərarı çox məşhur qərarlardan biridir və bu qərar Məhkəmənin özü və digər subyektlər üçün əvəzsiz presedent mənbə hesab olunur. Bu qərar nəticəsində 1 sayılı Əlavə Protokolun tətbiq dairəsi genişlənməmiş və Məhkəmə sonrakı işlər üzrə bu qərara presedent qismində istinad edərək öz qərarlarını qəbul etmişdir. Bu qərarın həm də əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mülkiyyət hüququ sahəsində milli qanunvericiliklərdə boşluqlar olduğu zaman, milli məhkəmələr 1 sayılı Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinə əsaslanaraq və bu iş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa

Məhkəməsinin mülahizələrinə istinad etməklə sərbəst şəkildə öz qərarlarını çıxara bilirlər. (Əvvəlki fəsildə Azərbaycan məhkəmələrinin icraatlarında olan işlər üzrə qərar qəbul edərkən bu qərara istinad etmələri ilə bağlı təcrübələri müşahidə olunmuşdu).

Qeyd edilən qərar İsveç dövləti tərəfindən ərizəçilərin mülkiyyət hüquqlarının pozulması barədə idi. Belə ki, hər iki ərizəçi (cənab Sporrong və xanım Lönroth) İsveç vətəndaşlarıdır. Onların şikayətləri mülkiyyətlərində olan əmlakların üzərində tikinti aparmamaq qadağası və öz mülkiyyətlərini istifadə etməkdən uzun müddət məhrum olmaları ilə bağlı idi. Cənab Sporronqun və xanım Lonrosun daşınmaz əmlakları Stokholm şəhərinin mərkəzi hesab edilən ərazidə yerləşirdi. Stokholm Şəhər Şurası paytaxtın mərkəzindəki əsas ticarət küçələrinin birinin sökülərək yenidən inşası və həmin küçənin avtomobil yoluna çevrilməsi məqsədilə xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakların alınması icazəsini nəzərdə tutan layihə ilə İsveç hökuməti qarşısında çıxış etmişdi. 1956-cı ildə İsveç Hökuməti Stokholm Şəhər Şurasına cənab Sporrong və xanım Lonrosun əmlakları da daxil olmaqla bir neçə daşınmaz əmlakın alınması ilə bağlı xüsusi icazəni nəzərdə tutan qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Hökumət xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakların alınması üçün beş illik müddət müəyyənləşdirdi. Lakin bu müddətin sonunda Şura bu müddətin üç il daha uzadılmasını xahiş etdi və daha sonradan bu müddət 1975-ci ilə qədər uzadıldı. Bununla yanaşı, 1954-cü ildə Stokholm Əyalət İnzibati Şurası cənab Sporrongun mülkiyyətinin yerləşdiyi küçədə mülkiyyətçilər tərəfindən tikinti işləri aparılmasını qadağan edən qərar qəbul etmişdi, Şura hesab edirdi ki, əgər mülkiyyətçilər öz əmlakları üzərində tikinti-quraşdırma işləri apararlardısa, bu zaman gələcək ötürücü yol lahiyəsini həyata keçirilməsinə ciddi maneə yaranardı. Bu qadağa Şura tərəfindən sonradan 1979-cu ilə qədər uzadıldı. Eyni zamanda, Şura 1968-ci ildə xanım Lonrosun əmlakı üzərində tikintini qadağa edən ayrıca xüsusi qərar qəbul etdi, belə ki, bu ərazi avtomobil dayanacaq parkına çevriləcəkdi. Bu qadağa müvafiq olaraq 1980-ci ilə qədər uzadıldı. Hökumətin qərarına əsasən bu ərazidə yerləşən əmlakların

mülkiyyətçilərinin öz əmlaklarından hər hansı bir şəkildə istifadə etmək hüquqları yox idi. Bu qadağaya həmçinin həmin əmlakları özgəninkiləşdirmək, söküb-yenidən tikmək və həmçinin təmir etmək də aid edilmişdi. Bununla belə, şəhərin bu hissəsindəki işlər dayandırılmışdı, belə ki, yeni Hökumət əvvəlki lahiyəni yenisi ilə əvəz etmək niyyətində idi. Belə olan vəziyyətdə, xanım Lonros öz əmlakının təcili təmirə ehtiyacı olmasını nəzərə alaraq, Hökumətdən və Şəhər Şurasından öz qadağalarını ləğv etməyi xahiş etdi. Şəhər Şurası ona belə bir cavab verdi ki, mövcud planlar əmlaklar üzərində hər hansı bir fəaliyyətə icazə vermir, eyni zamanda, 1975-ci ildə Hökumət də öz növbəsində bu xahişi rədd edərək bildirdi ki, Şəhər Şurası bu məsələdə öz razılığını ifadə etməyə qədər ona təmir icazəsi verilə bilməz. Qeyd edilən lahiyə maliyyə məsələləri və Hökumət dəyişikliyi səbəbindən tam olaraq reallaşdırıla bilmədi və ərizəçilərin əmlaklarından hər hansı bir şəkildə istifadə edilmədi. Nəhayət, 1979-cu ildə Hökumət Şəhər Şurasının xahiş bildirişi əsasında cənab Sporrinq və xanım Lonrosun da əmlakları daxil olmaqla bir neçə əmlak üzərində qadağa və rekvizisiya (əmlakın alınması) icazəsini ləğv etdi.

Keçən müddətdə ərizəçilər öz əmlaklarından tam istifadə etməklə bağlı hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılması ilə bağlı ölkə məhkəmələrinə müraciət etmişlər, lakin məhkəmələr bu məhdudlaşmanın ictimai mənafe ilə bağlı olmasını əsas gətirərək, onların iddialarını təmin etməmişdilər. Nəhayət, onlar iş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etdilər.

İş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qeyd etdi ki, bu proseslər həm daxili qanunvericilik, həm də Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqlar baxımdan həddən artıq qeyri-müəyyən olmuşdu və hüququayyğun surətdə həyata keçirilməmişdi. Faktiki olaraq, Hökumət tərəfindən qadağalar tətbiq edilmiş əmlakların mülkiyyətçiləri öz əmlaklarından istifadə etmək imkanından məhrum edilmişdilər. Hətta, xanım Lonros öz əmlakını təmir etmək və satmağa çalışmış, lakin buna nail ola bilməmiş, sonra o, bir banka öz daşınmaz əmlakını girov qoymaq müqabilində kredit almaq üçün müraciət etmiş, lakin

onun bu xahişi həmin əmlak üzərində Hökumətin qadağası olması səbəbindən rədd edilmişdi.

Məhkəmə yekdilliklə qərara almışdır ki, iş üzrə ərizəçilərin mülkiyyət hüququnun Hökumət tərəfindən pozulması halı mövcud olmuşdur. Eyni zamanda, əlavə etmişdi ki, ərizəçilərin mülkiyyət hüquqlarına müdaxilə olunmuşdur və bu müdaxilənin nəticəsində tikinti qadağasının və əldə etmə icazəsinin birlikdə tətbiq edilməsilə mülkiyyətçilər üçün uzunmüddətli ciddi əngəl yaranmışdır. Nəticədə, Məhkəmə hesab etmişdir ki, bu iş üzrə sayılı Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin və Konvensiyanın 6, 14, 17 və 18-ci maddələrinin pozuntusu baş vermişdir.

Qeyd edilən misaldan görüldüyü kimi, Məhkəmə qərar qəbul edərkən konkret hüquq normalarına (Protokol və Konvensiyanın maddələrinə) istinad etmişdir. Bununla yanaşı, həmin iş üzrə qərar da Məhkəmə presedent qismində özünün keçmiş qərarlarına da istinad edir. Məsələn, qərarın 57-ci bəndində Məhkəmə qeyd edir:

“57. Özünün 19 iyun 1979-cu il tarixli Marks (Marckx) işi üzrə qərarında Məhkəmə bu maddənin (Əlavə Protokol 1-1) məqsədini aşağıdakı kimi izah edir:

“Hər kəsin öz mülkiyyətində olan əmlakdan sərbəst şəkildə istifadə etmək hüququnu tanıyaraq, 1-ci maddə mülkiyyət hüququna təminat verir. Aydınır ki, “mülkiyyət” və “mülkiyyətdən istifadə” ifadələrindən istifadə olunması bu ifadələrin məqsədlərinin başa düşülməsinə heç bir şübhə yeri qoymur: normanı tərtib etmiş mütəxəssislər “mülkiyyət hüququ” və ya “mülkiyyətə hüquq” terminlərini işlədərək normanın doğru şəkildə dərk edilməsinə nail olmuşlar. (Series A no. 31, p. 27, par. 63).” [148].

Bu misalda, Məhkəmənin Marks işi üzrə qərara istinad etdiyini müşahidə etmək mümkündür. Lakin görüldüyü kimi, Məhkəmənin məqsədi həmin qərara hüququn mənbəyi qismində deyil, hazırkı iş üzrə 1-ci Protokolun 1-ci maddəsinin pozulması ilə bağlı gəlmiş olduğu qənaətini əsaslandırmaq və onu izah etmək xarakteri daşıyır.

Digər bir misal isə Məhkəmənin iş üzrə presedent ideologiyasının

istinad modelindən istifadə etməsi ilə bağlı göstərilə bilər. Məsələn, həmin qərarın 80-ci bəndində Məhkəmə qeyd edir:

“80. Komissiya ictimai maraqlar üçün özəl mülkiyyəti əldə etmə prosesini mülki hüquqlarla bağlı olduğunu nəzərə alaraq hesab edir ki, 1917-ci il Aktı ilə təsbit edilmiş ictimai maraqlar üçün özəl əmlakı əldə etmə icazəsi mülkiyyətçilərin hüquq və vəzifələrinin həcmi müəyyənləşdirə bilməzdi. Həmin akta əsasən, o nəzərdə tutulurdu ki, inzibati fəaliyyətlə mülkiyyətçilərin hüquqlarına təsir edən icazə qəbul edilə bilər və onun müddəti uzadıla bilər; bunlar 6-cı Maddənin 1-ci bəndinin dispozisiyasına uyğun deyildi. Məhkəmə bu fikri məqbul hesab etmir. Onun Le Compte, Van Leuven və De Meyere işi üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarında qeyd edilmişdir ki, 6-cı Maddənin 1-ci bəndi “artıq davam edən icraatlar üzrə tamamilə qəbul edilən hesab oluna bilməz: bu həm də, özünün mülki hüquqlarına olunmuş kənar müdaxiləni hüquqa zidd hesab edən və 6-cı maddənin 1-ci bəndinin tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərən instansiyaya iddia vermək imkanından məhrum olması barədə şikayət verən şəxs tərəfindən də tələb edilə bilər.” (Series A no. 43, p. 20, par. 44.) Bu qeyd ictimai maraqları təmsil edərək inzibati fəaliyyətlə məşğul olan səlahiyyətli orqanın fəaliyyətinin əsaslılığı barədə fikir ayrılıqlarına son qoyur (ətraflı olaraq bax: *mutatis mutandis* (müvafiq dəyişiklik – müəl.), 16 iyul 1971-ci il tarixli Ringeisen işi üzrə qərar Series A no. 13, p. 39, par. 94, və 28 iyun 1978-ci il tarixli König işi üzrə qərar Series A no. 27, p. 32, par. 94).” [148].

Misaldan görüldüyü kimi, Məhkəmə iş üzrə gəlmiş olduğu mövqeyini gücləndirmək üçün özünün oxşar iş üzrə qəbul etmiş olduğu qərardan misal gətirir və həmin qərardakı qeydlərə presedent qismində istinad etməklə öz mövqeyini izah etmiş olur. Belə ki, qərar qeyd olunur ki, “Məhkəmə bu fikiri məqbul hesab etmir”. Məhkəmə nə üçün bu fikiri məqbul hesab etməməsini izah etmək üçün özünün keçmiş bir qərarına istinad edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə öz qərarlarından başqa digər məhkəmələrin heç bir qərarlarına istinad etmir.

Göründüyü kimi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi öz təcürübəsində presedent ideologiyasının istinad modelindən istifadə edir. Belə ki, Məhkəmənin fəaliyyətində tətbiq edilən istinad modelinin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayırmaq mümkündür:

- Məhkəmə üçün normativ mənbə qismində konkret hüquqi baza (Konvensiya və Əlavə Protokollar) mövcuddur və Məhkəmə yalnız Konvensiyada təsbit edilmiş maddi hüquq normalarına əsaslanıb, bu mənada, Məhkəmə özünün keçmiş qərarlarından hüquqi (normativ) baza qismində istifadə etmir;

- Məhkəmə özünün hər hansı bir qərarına istinad etmək öhdəliyinə malik deyil, əksinə, bu onun hüququdur və yalnız özünün zərurət hiss etdiyi hallarda iş üzrə əhəmiyyət kəsb edə bilən başqa qərara istinad edir;

- Məhkəmə özünün keçmiş qərarlarından icraatında olan iş üzrə gəlmiş olduğu mövqeyini şərh etmək və öz arqumentlərini gücləndirmək məqsədilə presedent norma qismində istifadə edir;

- Məhkəmə əksər hallarda qərarın obiter dicta hissəsindən istifadə edir.

3.2. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun inkişafına təsirləri

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun mənbəyi kimi, məhkəmələr tərəfindən presedent hüququnun tətbiqi ilə bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi və məhkəmə işlərində nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Ali və digər məhkəmələrində presedent hüququ qismində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarından və müəyyən qərarlar üzrə hüquqi mövqeyindən uğurla istifadə edilir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsinin vacibliyi ilə bağlı həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri Konvensi-

yanı imzalamış dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının milli hüququ üçün də de facto məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir və milli məhkəmələr Konvensiyanı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən təfsir edilən qaydada tətbiq etməyə borcludurlar [53, s. 40]. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin öyrənilməsi mülki hüquqların qorunması sahəsində dövlətdaxili hüquq sisteminin inkişafı baxımından da əvəzsiz rola malikdir.

Eyni zamanda, artıq Avropa hüququnun inteqrasiyası şəraitində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərini nəzərə alınmadan, milli hüququn, xüsusən də mülki hüququn inkişafı təsəvvür edilə bilməz. Bununla bağlı, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sabiq hakimi cənab Xanlar Hacıyev qeyd edir: “ölkə qanunvericiliyinə və Konvensiyanın müddələrinin Avropa Məhkəməsinin təfsiri olmadan dərk edilməsi əsasında yaranmış təcrübəyə əsaslanan daxili hüquq normalarının tətbiq olunması Konvensiyanın normalarının pozulmasına və beləlikdə də, Azərbaycanın həmin Konvensiyaya qoşulduğu zaman öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl etməməsinə gətirib çıxara bilər.” [18, s. 43]. Hacıyevin fikirləri dolayısı ilə hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquqlarının qorunması ilə bağlı presedent hüququnun tətbiqinin onların mülki hüquqlarının ədalətli şəkildə təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətini də təsdiq edir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi qeyd edildiyi kimi, milli hüququn inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Presedent hüququnun tətbiqi ilə bağlı məhkəmələr tərəfindən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent-hüquq fəaliyyətinin nəzərə alınması işlərin qanunvericiliyin tələbinə uyğun baxılıb həll edilməsi mənasını daşıyır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki:

Birincisi, Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməklə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasını

tanımışdır. Bununla da, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları digər üzv dövlətlərin vətəndaşları kimi pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üçün İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək imkanı əldə etmişlər. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi isə daxil olmuş ərizələr üzrə işlərə qeyd edildiyi kimi, Avropa Konvensiyası əsasında baxır. Məhkəmənin hər bir iş üzrə qərar qəbul edərkən formalaşdırdığı hüquqi mövqe onun presedentinə çevrilir və gələcək işlər üçün mühüm mənbə statusu qazanır. Məhz bu baxımdan, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi şikayətçilər üçün öz hüquqlarının daha etibarlı şəkildə qorunmasına yol açır, artıq şikayətçi Məhkəmənin müəyyən işlər üzrə mövqeyinə uyğun olaraq pozulmuş hüquqlarının müdafiə yollarını seçir.

İkincisi, qeyd edildiyi kimi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi işlərə Konvensiyanın normaları əsasında baxır. Lakin Konvensiyanın normaları çox geniş məzmunla malikdir. İlkin baxışdan normaların tələblərinin mahiyyətini dərk etmək çətinlik yaradır. Məhkəmə hər bir iş üzrə Konvensiyanın normalarına müraciət edərkən onun mahiyyətini açıqlayır, başqa sözlə hüquqi təfsirini verir. Belə hüquqi təfsir xüsusilə mülki hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir və həmin təfsirlər, izahatlar olmadan mülki hüquqların tam ədalətli təminatı qeyri-mümkün hal alır. Məsələn, Konvensiyanın 6-cı maddəsində ədalətli araşdırmanın “ağlabatan müddət” ərzində həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir. “Ağlabatan müddət” anlayışının hüquqi mənası və kriteriyaları Konvensiyada deyil, məhz Məhkəmənin presedent xarakterli qərarlarında aydınlaşdırılmışdır. Başqa bir misal olaraq qeyd etmək olar ki, “İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı” işdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, Məhkəmənin qərarları yalnız onun icraatında olan işlərin həllinə deyil, həmçinin geniş mənada Konvensiya normalarının izah edilməsinə, qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir və bu yolla dövlətlərin Konvensiya iştirakçısı kimi daşdıqları öhdəliklərə riayət olunmasına yardım göstərir.” [22, s. 133].

Milli məhkəmələr oxşar xarakterli normalara istinad edərək qərar

qəbul etdikləri zaman onların iş üzrə hüquqi mövqeləri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyindən fərqlənməməlidir. Əgər aşkar belə bir fərq mövcuddursa, qərarın ədalətliliyi şübhə altına alınmış olur. Qeyd edilənlər baxımından İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi və icraatlarında olan işlər üzrə nəzərə alınması milli məhkəmələr üçün geniş imkanlar yaradır, mülki hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı şəkildə qorunmasını təmin edir. Bununla bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hakimi cənab Xanlar Hacıyev qeyd etmişdir ki, “əgər hakimlər Avropa Məhkəməsinin zəngin təcrübəsinə bilavasitə istinad etsəydilər, ölkənin məhkəmə praktikasında ortaya çıxan bir çox anlaşılmazlıqlara yol verilməzdi.” [19, s. 22].

Üçüncüsü, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərar qəbul edərkən iş üzrə tərəf dövlətlərə qərarlara yenidən baxılması tələbini irəli sürə bilər. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 431-1.2.2-ci maddəsinə əsasən, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin işə baxarkən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın müddəalarını pozduğu müəyyən edilməsi ilə məhkəmə aktlarına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılır. Əlbəttə ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edilməsi ilə bağlı işlərə özünün meyarları əsasında baxır. Əgər Məhkəmə öz mövqeyinə görə dövlətin müəyyən hüquqları təmin etmədiyi qənaətinə gəlirsə, bununla bağlı işlərə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi tərəfindən yenidən baxıldığı zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin iş üzrə meyarlarını əsas götürmək lazım gələcəkdir. Həmin meyarlar isə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda əks etdirilir və onları bilmədən işin ədalətli həllinə nail olmaq mümkün deyildir.

Bu gün İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın bəxş etdiyi möhtəşəm bir insan haqları institutudur, o, Avropada fundamental hüquqların inkişaf etdirilməsi vasitəsilə gələcəyinə böyük

inam olan qurumdur [105, s. 7]. Avropada regional insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi mexanizmi olmaq etibarilə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi özünün presedent hüququ vasitəsilə ona üzv olan dövlətlərin milli hüquq sistemlərinin inkişafına böyük təsir etmək imkanına malikdir. Belə ki, Məhkəmə özünün presedent sistemi də daxil olmaqla, zəngin hüquq normaları ilə təchiz edilmiş insan hüquqları müdafiə sistemini yaratmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təyinatı Avropa Konvensiyasına qoşulmuş iştirakçı dövlətlər tərəfindən sazişin tələblərinə riayət etmək və onun icra olunmasını təmin etməkdən ibarətdir [33, s. 207].

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulmuş əksər dövlətlər Konvensiyanı öz daxili qanunvericiliklərinə inkorporasiya etməklə onun statusunu və hüquqi təbiətini də öz milli hüquq sistemlərində əks etdirmişlər. Bu yolla, Konvensiyanın və Məhkəmənin milli hüquq və məhkəmə sistemlərinə də müsbət təsiri müşahidə edilir. Məhkəmənin üzv ölkələrin daxili qanunvericiliklərinə təsirinin genişlənməsi həm də Məhkəmə tərəfindən onun icraatında olan iş üzrə tərəf olan dövlətin baş vermiş hüquq pozuntularına adekvat reaksiya verməməsi ilə ədaləti bərpa etməməsinin aşkarlanması və bu yolla da, öz qərarında gələcəkdə insan hüquqlarının qorunması üsulları barədə dövlətə tövsiyələr verməsi halında da müşahidə edilir. Məhkəmənin bu şəkildə fəaliyyəti nəticəsində iş üzrə adı keçən dövlətin rəsmi orqanları daxili qanunvericiliklərində Konvensiya ilə ziddiyyət təşkil edən normaların dəyişdirilməsi ilə bağlı müvafiq tədbirlər həyata keçirə bilirlər. Qeyd edilən tədbirlər öz ölkələrində daha mükəmməl insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin yaradılması məqsədilə digər dövlətlər, o cümlədən Konvensiyaya üzv olmayan dövlətlər tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Bu məzmununda tədqiqatçılar Keller və Svit haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “Məhkəmənin daxil olmuş ərizəni icraata götürməsi ilə bağlı fəaliyyəti, ölkədaxili mexanizmlərdə hüquq pozuntusunun baş verməsi halının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyəti həm dövlətlərin rəsmi

şəxslərinin qərar-qəbul etmə (decision-making) fəaliyyətlərinə təsir edir, həm də Məhkəmə daxili mexanizmlərdə hüquqların (normaların) necə təfsir və tövsif olunması ilə bağlı təlimatlar müəyyənləşdirir.” [105, s. 22].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulduqdan sonra Konvensiya, Əlavə Protokollar və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları həmin dövlətin milli məhkəmələri üçün nəzəri və təcrübi hüquqi baza əhəmiyyəti kəsb etmiş olur. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi ilə üzv dövlətlərin milli məhkəmələri arasında belə “rabitə” nəticəsində milli məhkəmələr İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququndan öz qərarlarında istifadə etməyə başlayırlar. Məhkəmələrarası belə münasibətlər eyni zamanda, üzv dövlətlərin daxili qanunvericiliyinin aşkar inkişafına da öz təsirini göstərir. Hüquq nəzəriyyəçisi Anna-Mari Slozer bu xüsusda “məhkəmələrarası kommunikasiya” ifadəsindən istifadə edir. O, bu barədə öz məqaləsində milli məhkəmələrin “xarici” presedentlərdən istifadə etməsinin üç əsas formasını qeyd edir:

Birincisi, “üfiqi” (vertikal) formada, məsələn, yerli məhkəmələrin beynəlxalq institutların qərarına istinad etdiyi zaman həmin qərardan hüquqi mənbə kimi istifadə etməsi; bu halda onların ölkələrinin həmin beynəlxalq institutun iştirakçısı olub-olmaması hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir.” [122, s. 102]. Üfiqi vasitə kimi istifadə edilən qərar onu istifadə edən məhkəmə üçün hüquqi baza rolunu oynamış olur. Məsələn, üzv ölkələrin milli məhkəmələri ilə yanaşı, qeyri-Avropa ölkəsi – qeyri-üzv ölkələrin milli məhkəmələri də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına presedent mənbə qismində istinad edə bilərlər. Bu forma həmçinin milli məhkəmələr üçün gələcəkdə digər beynəlxalq qurumların qərarlarına müraciət etmək imkanı da yaradır.

İkincisi, “şaquli” (horizontal) forma, bu forma onu nəzərdə tutur ki, yerli məhkəmə əsaslandığı hüquq normalarının necə tövsif və təfsir olunmasını müəyyənləşdirmək üçün digər beynəlxalq məhkəmə-

nin qərarındakı rəyə nəzər yetirə bilər. “Stare decisis” doktrinasının tətbiq olunduğu qanunvericiliklərdə, belə müqayisəli analiz yeni konstitusional sistemlərdə, presedent hüququ zəif inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusilə əhəmiyyətli hesab edilir. [122, s. 105].

Üçüncüsü, “üfiqi-şaquli” forma onu nəzərdə tutur ki, yerli məhkəmə əsas gətirə bilər ki, hüququn tövsifi və təfsiri ilə əlaqədar xarici məhkəmənin qərarı beynəlxalq razılaşmalara uyğun olaraq, onların hər ikisi üçün qəbul ediləndir. Məsələn, bəzi Avropa ölkələrində məhkəmələr müstəqil şəkildə bir-birinin qərarlarına istinad edirlər. Bu onunla izah olunur ki, əgər hakimin beynəlxalq məhkəmənin qərarına birbaşa olaraq istinad etməsi mümkün hesab edilirsə, onların həmçinin digər ölkənin milli məhkəməsinin qərarına da müraciət etmələri imkanı nəzərə alınmalıdır [122, s. 106]. Bu xüsusatda qeyd etmək mümkündür ki, hal-hazırda Avropa məkanında milli məhkəmələrin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə yanaşı, digər üzv dövlətlərin də milli məhkəmələrinin qərarlarına istinad etməsi halları genişlənmişdir. Məsələn, Bolqarıstan Konstitusiya Məhkəməsi “Stomotoloqlar Birliyi işi” üzrə ölkənin bütün məhkəmələrinə beynəlxalq normalara uyğun olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə yanaşı, digər üzv dövlətlərin də milli məhkəmələrinin qərarlarına istinad edə bilmələrini göstərmişdir.” [42, s. 54].

“Məhkəmələr arası kommunikasiya”nın yuxarıda qeyd edilən üç forması milli məhkəmələrə şərait yaradır ki, onlar öz fəaliyyətlərində həm beynəlxalq institutların qərarlarını, həm də müqayisəli şəkildə digər ölkələrin məhkəmələrinin hüquqi nəticələrini nəzərə alsınlar [122, s. 99].

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası üzv dövlətlərin daxili qanunvericilikləri üzərində üstün hüquqi qüvvəyə malikdir və bu nöqteyi-nəzərdən qeyd etmək mümkündür ki, Məhkəmənin Konvensiya və Əlavə Protokolların müddəaları əsasında qəbul etdiyi qərarları və şərtləri üzv dövlətlərin milli məhkəmə mexanizmlərinin inkişafı üçün son dərəcədə mühüm

əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının tələblərinə uyğun olaraq, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarları iki kateqoriyaya ayırmaq mümkündür: (1) şikayət üzrə - hüquq pozuntusunun araşdırılması ilə hüququ pozulmuş şəxs ədalətli kompensasiya ödənilməsini nəzərdə tutan qərarlar; və (2) hüquq pozuntusunun aşkarlanması ilə - şikayət edilən dövlətə yönəlmiş müəyyən dəyişikliklər çağırışını ehtiva edən deklarativ xarakterli qərarlar. Əlbəttə ki, hər iki kateqoriyalı qərar hüquq pozuntusu ilə bağlı olduğundan burada dövlətin üzərinə müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi düşür, lakin ikinci kateqoriya qərarlar əsasən dövləti müəyyən sahədə hüquqi islahatlar həyata keçirməyə çağırır. Bununla da, Məhkəmənin üzv dövlətlərin milli qanunvericiliklərinə müsbət mənada təsir etməsi halları müşahidə edilir.

Qeyd edildiyi kimi, nəzəri (üzv dövlətlər Konvensiyanı ratifikasiya etdikləri zaman onun daxili qanunvericilikləri üzərində üstün sayılmasını bəyan edirlər) və təcrübi (Məhkəmə öz qərarında adı keçən dövlətə konkret tövsiyələr verir) baxımdan üzv dövlətlərin milli qanunvericilikləri üzərində Konvensiyanın hüquqi qüvvəsi mövcuddur, beləliklə, Məhkəmənin presedent hüququnun da milli hüququn inkişafına təsiri yaranır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin milli ədliyyə (məhkəmə) sistemləri üzərində növbəti yuxarı instasiya məhkəməsi olmamasına baxmayaraq, onun qərarlarının dövlətlərin hüquq sistemində mühüm təsir etmək imkanı ilə bağlı qeyd etmək mümkündür ki, bütün üzv dövlətlərin Məhkəmənin qərarlarını nəzərə almaq öhdəlikləri müəyyən olunmuşdur. Müəyyən bir iş üzrə Məhkəmə işdə adı keçən dövlətə həm prosessual təcrübədə, həm də hüquqi qanunvericilik sahəsində müəyyən insan hüquq pozuntusu törədən amillərin aradan qaldırılması ilə bağlı həmin dövlətin öhdəliklərini xatırlada bilər. Bu məqamla bağlı Keller (və Svit) qeyd edir ki, “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi kontekstində Konvensiyanın milli qanunvericiliklər üzərində hüquqi təsiri baxımından üç əsas amil əhəmiyyətli hesab edilir: (1) institusional rəqa-

bət şəraitində daha üstün tutulacaq hüququn müəyyənləşdirilməsi; (2) müntəzəm iş yükü; və (3) qəbul edilə bilən möhkəm presedent konsepsiyasına malik olma. Qeyd edilən şərtləri nəzərə alaraq bildirmək olar ki, Məhkəmə xüsusi yurisdiksiyaya, özünəməxsus fəaliyyətə və üzv dövlətlərin milli hüququ üzərində yurispridensiyaya malikdir.” [105, s. 8].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq fəaliyyəti üzv dövlətlərin milli hüququnun inkişafına təsir etməsi eyni zamanda, Məhkəmənin milli hüquq sistemləri üzərində dominant mövqeyinə malik olması mənası kimi anlaşılmamalıdır. Məsələn, əgər Məhkəmə müəyyən edirsə ki, “... Böyük Britaniyada mülki icraat gedişində icraat tərəfi olan şəxsin terrorist olması şübhəsi yaranarsa, səlahiyyətli orqan icraatdan sonra həmin şəxsin öz ölkəsində işgəncələrə məruz qala bilməsi ehtimalı ilə ekstradisiya etməməlidir (Chahal vs United Kingdom) ...”, bu müddəa məsələn, Belçika və ya digər üzv dövlətlər üçün də məcburiyyət göstərişi mahiyyətini daşımır, həmçinin burada Böyük Britaniya üçün gələcəkdə oxşar hallarda necə davranması ilə bağlı göstəriş yoxdur. Bunun səbəbi odur ki, Məhkəmənin qərarları eyni zamanda, deklarativ xarakterlidir. Belə deklarativ qərarlarda Məhkəmə bildirir ki, oxşar xarakterli işlərdə eyni qaydaların tətbiqi hüququayğun və ədalətlidir [150, s. 5]. Məhkəmənin məqsədləri üçün həmin misalda, Böyük Britaniya və Belçika (və ya digər üzv dövlətlər) gələcəkdə oxşar xarakterli işlərdə Məhkəmənin mövqeyinə uyğun hərəkət etmələri təqdirəlayiq hesab edilə bilər, çünki hər bir üzv dövlətə məlumdur ki, Məhkəmənin fəaliyyəti hüquqi qayda və prinsiplərin ədalətli tətbiqini nəzərdə tutan geniş məzmunlu presedent hüquq fəaliyyətinə əsaslanır.

Bu məzmununda, presedent hüquq nəzəriyyəsinin əksər tədqiqatçıları Məhkəmənin presedent hüquq fəaliyyətinə “hüquqi interpretasiyanın mədəni relativist metodu”nun “qiymətləndirmə sərbəstliyi doktrinası”nı (*doctrine of margin of appreciation*) daxil etməyi təklif edirlər [124, s. 54]. Bu doktrinaya əsasən, hər bir üzv dövlət fərdi hüquqlar arasında yaranan münaqişələri milli maraqlar və ya ölkənin dəyəri

ləri baxımından həll etmək üçün müəyyən vasitələrə malikdirlər. “Qiymətləndirmə sərbəstliyi” doktrinası sərbəst hərəkət imkanını nəzərdə tutur, belə ki, Məhkəmə milli hakimiyyətlərə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq öz səlahiyyət və vəzifələrini yerinə yetirməkdə sərbəstliyi təmin edir [102, s. 5]. Hər bir dövlətin milli dəyərlər sisteminə əsaslanan davranış normalarını öz qanunvericiliyinə daxil edə bilər və həmin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquq norması digər ölkənin daxili qanunvericiliyinə nəzərən hüquqazidd hesab edilə bilər. Məsələn, Şotlandiyada ailə qanunvericiliyə əsasən boşanma hüququ dini dəyərlərə uyğun olaraq məhdudlaşdırılır. Bu məhdudlaşdırma digər dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə nəzərən qeyri-leqal hesab edilə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dövlət öz qanunvericiliyini milli dəyərlərinə uyğun olaraq təşkil edir və bu mənada həmin doktrina onu nəzərdə tutur ki, “hər bir dövlət öz qanunvericiliyinə münasibətdə dəyərləndirmə sərbəstliyinə malikdir”. Qeyd edilən doktrina Məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır və ilk dəfə Hendisayd Böyük Britaniyaya qarşı (Handyside vs United Kingdom) iş üzrə qəbul etdiyi qərarında təsbit edilmişdir:

“Üzv dövlətlərin milli hüquq sistemlərini vahid Avropa dəyərləri konsepsiyası çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi mümkün deyildir. Müəyyən bir mövzu üzrə nəzərdən keçirilən dəyərlərin tələbləri zamandan zamana və yerdən yerə dəyişərək fərqli ola bilər.” [147].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli hüquq sistemlərinə təsirini aydınlaşdırarkən Məhkəmənin qərarlarının hüququn tətbiqi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olduğunu da qeyd etmək vacibdir. Belə ki, Məhkəmə öz qərarlarında hüququn ümumtənzim prinsiplərini şərh edərkən onların əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa çalışır və bu vasitə ilə də həmin prinsiplərin düzgün anlaşılmasını və doğru tətbiq edilməsini təmin etmiş olur. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin çoxlu sayda qərarında birbaşa olaraq şikayətə daxil olmayan, lakin dolayısıya şikayətlə bağlı olan hüquqi aspektlərin geniş izahı verilmişdir.

Qeyd edilənlərin anlaşılması məqsədilə misal qismində İnsan Hü-

quqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “Assanidze Gürcüstana qarşı” işi üzrə (ərizə № 71503/01) 8 aprel 2004-cü il tarixli qərarını təhlil etmək olar.

Həmin qərar Gürcüstan Respublikası vətəndaşı olan Tengiz Assanidzenin Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə (ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun pozulması) şikayətinə dair qəbul edilmişdi. Şikayətçi 1993-cü ildə Gürcüstan Respublikasının Acarıstan Muxtar Respublikasında qanunsuz maliyyə əməliyyatlarına görə həbs edilmişdi və Gürcüstan Ali Məhkəməsi 1995-ci ildə bu ittihamı qüvvədə saxlamışdı. Assanidze barəsində Gürcüstan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu ildə imzaladığı əfv fərmanı ilə şikayətçinin qalan həbs müddəti iki illik şərti azadlığa buraxılma cəzası ilə əvəz edilmişdi. Lakin Acarıstan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi Assanidzenin azadlığa buraxılmasını inkar etdi və əfv fərmanını etibarsız hesab edərək belə əsas gətirdi ki, Gürcüstan Respublikası Prezidentinin Acarıstan Muxtar Respublikası vətəndaşları barəsində əfv hüququnu həyata keçirməsindən əvvəl yerinə yetirilməli olan qanunvericilik proseduru tamamlayıb. 1999-cu ilin sonunda Gürcüstan Respublikasının Ali Məhkəməsi bu qərarı ləğv etdi və göstərdi ki, əfv hüququ bütün vətəndaşlara şamil edilə bilən Prezidentin müstəsna konstitusion hüququdur. Lakin buna baxmayaraq, Acarıstan Muxtar Respublikasının hakimiyyət orqanları şikayətçini Muxtar Respublikanın Təhlükəsizlik Nazirliyinin müvəqqəti saxlama kamerasında həbsdə tutmaqda davam etdilər. Eyni zamanda, şikayətçi 12 dekabr 1999-cu ildə başqa bir cinayət işinə görə ikinci dəfə məhkum edildi və nəhayət, təqsirli olmağı sübut edilməməsi səbəbindən Gürcüstan Respublikası Ali Məhkəməsinin 2 oktyabr 2000-ci il tarixli qərarı ilə ona qəti şəkildə bəraət verildi. Lakin bu hökm də Acarıstan Muxtar Respublikasının hakimiyyət orqanları tərəfindən icra edilmədi və şikayətçinin məhkumluq həyatı davam etdi. Şikayətçinin əsassız olaraq həbsdə saxlanması ilə bağlı Gürcüstan Respublikası Baş Prokurorunun, Ədliyyə Nazirinin və bir neçə səlahiyyətli şəxslərinin bu həbsi pisləyən bəyanatlarının səsənməsinə baxmayaraq, Acarıstan Muxtar

Respublikasının hakimiyyət orqanları şikayətçini azad etmədilər və beləliklə də, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının şikayətçini həbsdən azad etmələri ilə bağlı söyləri uğursuzluqla nəticələndi. Şikayətçinin ailəsi Gürcüstan Respublikası əleyhinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə şikayət verdilər. Bundan sonra Gürcüstan Respublikasının Prezidenti cənab Şevardnadze Acarıstan Muxtar Respublikasının Prezidenti cənab Abaşidzeyə şikayətçinin azadlığa buraxılması barədə şəxsən müraciət etdi, əks halda, Gürcüstan dövləti şikayətçinin ailəsinə üç milyon avro təminat ödəmək məcburiyyətində qalacaqdı. Öz növbəsində Acarıstan Muxtar Respublikasının səlahiyyətli şəxsləri bu məsələnin muxtar respublikanın “daxili işi” olmasını bəhanə edərək, yenə də şikayətçini azadlığa buraxmaqdan imtina etdilər. Acarıstan Muxtar Respublikasının rəsmiləri həmçinin qeyd etdilər ki, şikayətçinin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etməsi əsassızdır çünki o, Acarıstan Muxtar Respublikasının “milli məhkəmələri”nə müraciət etmədən və Konvensiyaya uyğun olaraq daxili müdafiə vasitələrini tükəndirmədən şikayət etmişdir ki, bu da hüquqi hesab edilə bilməz. Beləliklə də, Acarıstan Muxtar Respublikası tərəfindən hüquqi səlahiyyət və ya yurisdiksiya prinsipi ortaya atıldı.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə qeyd edilən işlə bağlı Konvensiyanın 6-cı maddəsi (ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun pozulması) üzrə pozuntunun olduğunu müəyyənləşdirdi və şikayətçinin dərhal azad edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Beləliklə də, şikayətçi azadlığa buraxıldı. [4, s. 8-68].

Yuxarıda qeyd edilən qərarın presedent hüquqi əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, həmin qərarla İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi birbaşa olaraq işin mahiyyətinə (ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququna) aid olmasa da “yurisdiksiya” anlayışını bir daha nəzərdən keçirmiş və həmin prinsipin mahiyyətini dolğun şəkildə izah etməyə nail olmuşdur. Məhkəmə qərarın 132-ci maddəsində yurisdiksiya ilə bağlı qeyd etmişdir ki, Acarıstan Muxtar Respublikasının hüquqi statusu Gürcüstan Respublikasının Konstitusiyası ilə tənzimləndiyi üçün

Gürcüstan Respublikasının yurisdiksiyası həm də Acarıstan Muxtar Respublikası ərazisinə tətbiq edilməlidir. Lakin Məhkəmə hesab edir ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan “yurisdiksiya” anlayışı (dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu konvensiyanın I bölməsində nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları təmin etməlidirlər) beynəlxalq ümumi hüquqda nəzərdə tutulan yanaşmanı əks etdirən anlayış hesab edilməməlidir. Çünki beynəlxalq ümumi hüquqda nəzərdə tutulan “universal yurisdiksiya” ifadəsi bəzən qeyri-ərazi faktorları ilə də (ölkə xaricindəki səfirlərin yerləşdiyi ərazi, gəmi və s. nisbətdə) əlaqələndirilə bilər. Bu anlayış “əsasən” və ya “məhiyyətə” ərazi anlayışı ilə bağlıdır [4, s. 42]. Lakin Konvensiyada nəzərdə tutulmuş yurisdiksiya anlayışı isə müəyyən subyekt və obyektlərin pozuntu baş verən anda dövlətin hüquqi səlahiyyət və nəzarəti altında olmasını ehtiva edir. Beləliklə də, Məhkəmə ədalət mühakiməsi zamanı hüquqi yurisdiksiya anlayışını siyasi yurisdiksiya olan universal yurisdiksiyadan fərqləndirirərək təsbit etdi ki, ədalət mühakiməsi zamanı yurisdiksiya məsələlərində məhkəmənin diqqəti faktiki səlahiyyət və nəzarət meyarlarını özündə cəmləşdirən hüquqi yurisdiksiya anlayışına yönəltməlidirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edilən qərarla yurisdiksiya ilə bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sabiq hakimi cənab Lukaidesin də rəyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin rəyində hakim Lukaides qeyd edir ki, “məhkəmənin yurisdiksiya ilə bağlı yoxlaması (testi) həmişə ondan ibarət olmalıdır ki, konkret hərəkətə münasibətdə Konvensiya iştirakçısı olan Yüksək Müqavilə Tərəfinin “yurisdiksiyasında” olduğunu iddia edən şəxs sözügedən hərəkətin müvafiq dövlətin öz hakimiyyətini həyata keçirməsinin nəticəsi olduğunu sübut edə bilirmi?” [4, s. 70].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən “yurisdiksiya” anlayışına belə bir şərh digər dövlətlərin milli məhkəmələri üçün “yurisdiksiya” məsələsinin həll edilməsi zamanı əvəzsiz müraciət mənbəyi xarakterini özündə əks etdirir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ ey-

ni zamanda üzv dövlətlərin milli hüququnun inkişafına özünəməxsus töhvələr bəxş edir. Belə ki, Məhkəmə-üzv dövlət münasibətləri nəticəsində dövlətin milli hüququnda olan boşluqlar müəyyənləşdirilir və daha mükəmməl qanunvericilik sisteminin yaradılması istiqamətində səmərəli əməkdaşlıq qurulur. Məhkəmənin üzv dövlətin hüquq sisteminə üzərində birbaşa təsir rıçaqları olmasa da, dolaylı təsir etmək imkanları mövcuddur. Məsələn, Konvensiyanı ratifikasiya etmiş hər bir üzv dövlət öz daxili qanunvericiliyini konvensiya standartlarına çatdırmaq öhdəliyi daşıyır. Əgər daxili qanunvericilikdə müəyyən bir normativ və ya prosedur boşluqları olarsa və bu boşluqları İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi ortaya çıxarsa, bu barədə Məhkəmə öz qərarında həmin çatışmazlıqları qeyd edir və bu məzmununda sözügedən dövlətə öz tövsiyələrini verməklə ona öz öhdəliklərini xatırladır [129, s. 524]. Beləliklə də, Məhkəmənin üzv dövlətin milli hüququna dolayısıyla təsiri baş verir. Məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarlarının birində qeyd edir: “əgər ədalətli məhkəmə prosedurları yoxdursa, hüquqların qanunla qorunmasına təminat verilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. .. Hazırkı iş üzrə aşkar surətdə görünür ki, şikayətçinin hüquqlarının qorunması üçün dövlət səmərəli məhkəmə proseduru təmin edə bilməmişdir. .. Ona görə də, 6-cı maddənin səmərəliliyi baxımdan tərəf dövlətin bu sahədə islahatlarını dərinləşdirməsi tövsiyə olunur.” [149].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun milli dövlətlərin daxili qanunvericiliklərinin inkişafına təsiri ilə bağlı V. Kuçin qeyd edir ki, “bu təsir iki yolla baş verir: onların konstitusiyaya inkorporasiya edilməsi və digəri isə Konvensiyaya daxili qanunvericilikdə üstün mövqe verən ayrıca qanun aktı qəbul etmək vasitəsilə.” [74, s. 113]. Kuçinin mövqeyini dəstəkləməklə yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, beynəlxalq aktın daxili qanunvericiliyə inkorporasiya edilməsi konstitusiyaya ilə yanaşı digər qanunvericilik aktları ilə də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, konstitusiyada belə bir müddəə nəzərdə tutula bilər ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası da daxil olmaqla, dövlətin qoşuldu-

ğu bütün beynəlxalq insan haqları müqavilələri üstün tutulmalı və hörmət edilməlidir”. Və yaxud da, konstitusiya dövlət orqanları barədə şərt qoya bilər ki, “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun implementasiya edilməsinə təminat versinlər.”.

Digər vasitəyə isə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına üstün hüquqi rejim müəyyənləşdirilməsi məqsədilə dövlətin ayrıca qanun qəbul edilməsi aid edilə bilər. Bu qayda “beynəlxalq insan hüquqları standartlarının “özünküləşdirilməsi” adlanır. [74, s. 114]. Bu metod yazılı konstitusiyaya malik olan dövlətlərlə yanaşı, yazılmamış konstitusiyaya malik olan dövlətlərdə daha çox tətbiq edilən metoddur. “Özünküləşdirmə” metoduna misal olaraq, Norveç Krallığında qəbul olunmuş “Norveç hüququnda insan hüquqlarının statusunun gücləndirilməsi haqqında 30 sayılı 21 may 1999-cu il tarixli akt”ı (“Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i Norsk rett (menneskerettsloven)”) göstərmək olar. Bu akt aydın olaraq təsbit edir ki, “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları və presedent qaydaları da daxil olmaqla, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Roma Konvensiyası, ona əlavə edilmiş Protokollar Norveç qanunları üzərində ali və mütləq hüquqi qüvvəyə malikdirlər (Maddə 2) [145]. Bu akta əsasən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarı “daxili məhkəmə institutu tərəfindən bəyənmə, yaxud təsdiq (approve)” mexanizmindən keçmədən (məsələn, Azərbaycan Respublikasında mülki prosesual qanunvericiliyin tələblərinə əsasən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası ələyhinə olan qərarından sonra Ali Məhkəmədə yeni açılmış hal kimi həmin işə baxılmalıdır) birbaşa tətbiq edilməlidir. Göründüyü kimi, Norveç qanunvericiliyi “özünküləşdirmə” metodundan istifadə etməklə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun aliliyini tanıyır və dolayısı ilə, Məhkəmənin presedent hüququnun milli qanunvericiliyə təsiri baş vermiş olur.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun və ya qərarlarının dövlətlərin daxili qanunvericiliklərinə təsiri daha

çox qanunvericilik islahatlarında özünü biruzə verir ki, milli hüquqda islahatlar da adətən qərar üzrə tərəf olan dövlətin milli hüquq sistemində daha çox nəzərə çarpır. Qeyd edilən islahatlar əksər hallarda Məhkəmənin iş üzrə tərəf olan dövlətin milli hüquq sistemində boşluq müəyyənləşdirməsi ilə müşayiət olunan deklarativ qərarında həmin dövlətə gələcəkdə insan hüquqlarının pozuntularından xilas olmaq üçün, daxili qanunvericiliyində müəyyən islahatlar aparması tövsiyəsini irəli sürməsi ilə müşahidə edilir. Lakin maraqlı məqam odur ki, digər dövlətlər də Məhkəmənin bu tövsiyəsi əsasında öz daxili qanunlarında müəyyən dəyişikliklərə başlaya bilərlər. Bir neçə iş üzrə bəzi dövlətlər Məhkəmənin tövsiyəedici deklarativ qərarından sonra həmin iş üzrə tərəf olmamalarına baxmayaraq, öz daxili hüquq sistemlərində çoxlu dəyişikliklər etmişlər. Məsələn, “Marks Belçikaya qarşı iş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarı”ndan sonra Hollandiyada Mülki Məcəlləyə müvafiq dəyişikliklər edilmişdir [127, s. 185].

Keller (və Svit) İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi presedurundan sonra milli hüquqda həyata keçirilən islahatları daha aydın izah edir: “Konvensiya ilə təminat verilmiş hüquqların pozulmasının milli hüquqi vasitələrlə bərpasına çalışılması özü-özlüyündə Məhkəmənin səmərəliliyinin milli hüquq səviyyəsində tətbiqinin birbaşa göstəricisidir. Konvensiyada üzv dövlət qarşısında birbaşa olaraq Konvensiyanın 13-cü maddəsilə təsbit edilmiş təminat vasitələrinin (Maddə 13: “Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir – müəl.) tətbiq edilməsi, yəni hüquqları pozulmuş şəxslərin hüquqlarının bərpa olunmasına milli səviyyədə nail olmaq şərti irəli sürülür. Bununla yanaşı, tam olaraq qeyd etmək mümkündür ki, Məhkəmə 13-cü maddə üzrə özünün tam və hüquqi cəhətdən kifayət qədər əsaslı presedent hüquq təcrübəsini formalaşdırmışdır və bununla da, milli hüquq sistemlərində 13-cü maddənin tətbiqində pozuntulara yol verilərsə, Məhkəmə bu pozuntuları aşkar edir və həmin dövlətə konkret tövsiyələr

verir.” [105, s. 24]. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, əgər Məhkəmə öz icraatına daxil olmuş iş üzrə hüquqi müdafiə vasitələri ilə bağlı pozuntu aşkar edərsə, Konvensiya ilə təminat verilmiş hüquqların qorunması riskinin aradan qaldırılması məqsədilə sözügedən dövlətə onun hüquqi mexanizmlərini, yəni institusional orqanlarında və ya mövcud qanunların tətbiqi təcrübəsində müəyyən islahatlar aparılması tələbi ilə də çıxış edə bilər. Kellərin də qeyd etdiyi kimi, bu tələb və ya təsir Məhkəmənin hüquq pozuntularına yol vermiş dövlət barəsində hüquq islahatları ilə bağlı mövqeyini əks etdirən deklarativ xarakterli qərarını qəbul etməsi ilə başlayır. Bəzi hallarda Məhkəmə iş üzrə hüquq pozuntusunu sadəcə aşkarlamaqla kifayətlənə bilər, başqa sözlə dövlətə bu istiqamətdə tövsiyələr də nəzərdə tutmaya bilər. Lakin Konvensiyanın ümum-hüquqi ruhundan irəli gələrək, hər bir dövlət onun barəsində çıxarılmış qərarlarda aşkar edilmiş hüquq pozuntularını doğuran halları aradan qaldırmaq və gələcəkdə daha təkmil hüquqi müdafiə mexaniziminin yaradılması üçün müəyyən islahatları həyata keçirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qərarlarında İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinin yeri // Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı. 2004. № 2-3. s 201.

2. Abramov S. Mülki proses. Bakı: Azərnəşr, 1951, 97 s.

3. Aqarkov M.M., Bratus S.N., Qenkin D.M. və b. Mülki hüquq // Ə.Əsədovun red. ilə. Bakı: Azərnəşr, 1948, 92 s.

4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları // Avropa Şurası. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 68 s.

5. Azərbaycan Sosialist Şyra Cumhyriyyəti Mülki Məcəlləsi // 1929-cu il 26 oktyabrına qədər olmuş bütün dəyişikliklər və əlavələrlə dördüncü nəşr. Bakı: Azərnəşr, 1930, 386 s.

6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Bakı Çap Evi, 2010, 42 s.

8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011, 768 s.

9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011, 284 s.

10. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1961-1997). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1998. 480 s.

11. Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərnəşr, 1987. 83 s.

12. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun “Vətəndaşların mənzillərə köçürmə iddiaları üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 1972-ci il 21 iyul tarixli qərarı // Sosialist qanunçuluğu jurnalı 1972-ci il, № 3. 47-50 s.

13. Babayev A. Sovet xalq məhkəməsi. Bakı: Azərnəşr. 1954, 54 s.

14. Babayev A. Sovet xalq məhkəməsi vətəndaşların hüquq və mənafeələrinin keşiyində. Bakı: Azərnəşr. 1967, 115 s.

15. Bayramov R.Ə. Mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün uçota götürüldükdə ailə üzvlərinin hüquq və mənafeələri // Sosialist qanunçuluğu jurnalı, Bakı 1991, № 2. 41-44 s.

16. Bekkaria Ç. Cinayətlər və cəzalar haqqında. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2011, 132 s.

17. Hacıyev X. Azərbaycanda yaxşı məhkəmə sistemi qurulub // İnsan Hüquqlar üzrə Avropa Məhkəməsinin Azərbaycandan olan hakimi Xanlar Hacıyevin APA-ya müsahibəsi // İki sahil qəzeti. 18 aprel 2008. № 68, 4 s.

18. Hacıyev X. Demokratik dəyərlərin müdafiə olunmasında hakim rolunu // “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının Azərbaycan hüquq sisteminin inkişafına təsiri” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları (Bakı, 09.07.2007-ci il), Bakı: GTZ, 2008, 246 s.

19. Hacıyev X. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının milli səviyyədə tətbiqi // İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası mövzusunda Konfransın materialları. (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi – 13-14 noyabr 2006-cı il) Bakı: Ali Məhkəmənin Xüsusi buraxılışı, 2006.

20. Hüseynov L. Qanunvericiliyin insan hüquq və azadlıqları baxımından təkmilləşdirilməsi dinamikası barədə məruzə // Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Mili Fəaliyyət Planının tətbiqinin ikinci ilinin nəticələrinə həsr olunmuş konfransın materialları. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) red. ilə. Bakı, 2009, 368 s.

19. Xrapanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi / V.N.Xrapanyuk; red. V.Q.Strekozov; tərc. və red. M.Dəmirov; tərc. H.Baratlı, İ.Əsədov, Bakı: MBM, 2009, 247 s.

20. İbayev V., Hüseynov A. Avropa Məhkəməsinin presedentləri: Sərbəst toplaşmaq və birləşmək azadlığı. Bakı: Elm, 2007, 224 s.

21. İbayev V. Presedent hüququnun məhkəmə təcrübəsində əhə-

miyyəti: İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatının gücləndirilməsi // Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində demokratik dəyərlərin qorunması mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları // Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Bülleteni (R.Rzayevin baş redaktorluğu ilə). Xüsusi buraxılış, 2008, 32-33 s.

22. İbayev V. Avropa məhkəməsi presedentləri: mülkiyyət hüququ. Bakı: Elm, 2007. 250 s.

23. İbrahimov Ə.İ. Azərbaycan SSR-nin yoldaşlıq məhkəmələrinin iş təcrübəsindən. Bakı: Azərnəşr 1963. 58 s.

24. İnsan hüquqları üzrə sənədlər toplusu // Bakı, 2001, 165 s.

25. İvo E. A Response-Dependent theory of precedent // Law and Philosophy Journal. 2011, vol. 30, no. 3, p. 10/1007.

26. Karev D., Qalkin B. Sovet məhkəməsi təşkili və fəaliyyətinin demokratik əsasları. Bakı: Azərnəşr. 1949, 31 s.

27. Kosta J.P. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində demokratik dəyərlərin müdafiəsi // İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Bülleteni, (buraxılışa məsul T. Eynullayev) Xüsusi buraxılış. Bakı. 2008 N 4. 13-18 s.

28. Qarayev C. Azərbaycan hüquq sistemində insan və vətəndaş hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların təmin olunması // Bakı: Dirçəliş-XXI əsr jurnalı, 2001, № 5 (39), 49-53 s.

29. Qılıcoy İ., Məmmədov İ. Hüququn mənbələri. Bakı: Araz nəşriyyatı, 2006, 306 s.

30. Qorşenin K.P. Sovet məhkəməsi. Bakı: Azərnəşr. 1951, 90 s.

31. Quliyev M. Avropa hüququ. Bakı : "Avropa Hüququ", 2009, 420 s.

32. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları // Bakı: Qafqaz Universiteti yayınları, 2009, 370 s.

33. Mədətov Q. Sovet mülki prosessual hüququ. Bakı: ADU nəşriyyatı. 1958, 252 s.

34. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1988, 383 s.

35. Məmmədov Q. Kassasiya instansiyası məhkəməsində icraat.

Bakı: ADU nəşriyyatı, 1965. 86 s.

36. Mövsümov M. Mülki prosessual hüquq / Dərslük, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 416 s.

37. Mülki işlər üzrə məhkəmə təcrübəsindən // Sosialist qanunçuluğu jurnalı, Bakı 1972, № 2. 39-40 s.

38. Namazova R., Cabbarlı F. Mülki mühakimə icraatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri // Qanun jurnalı, Bakı, 1997, № 2, 26-29 s.

39. Nəbiyev E.Q. Anqlosakson (İngilis) hüquq sistemində preşident hüququnun inkişaf tarixi və xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2008, № 1, 2008, 28-44 s.

40. Romyana İvanovna Bolqarıstana qarşı iş üzrə AİHM-nin 14.02.2008-ci il tarixli qərarı // İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin bülleteni. Bakı: "Bakı Hüquq Mərkəzi", 2008 N.5, 53-55 s.

41. Rzayev R. Azərbaycanda məhkəmə sisteminin yaranması və inkişaf tarixi // Bakı: Qanunçuluq hüquq jurnalı. 2008, N 4. 22-28 s.

42. Rzayev R. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində Ali Məhkəmənin rolu // Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində demokratik dəyərlərin qorunması mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları // Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Bülleteni (R.Rzayevin baş redaktorluğu ilə). Xüsusi buraxılış, 2008, 8-14 s.

43. Rzayev R. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində Ali Məhkəmənin rolu // İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Bülleteni, (buraxılışa məsul T. Eynullayev) Xüsusi buraxılış. Bakı. 2008 N 4. 6-13 s.

44. Seyranov X.R. Preşident hüququnun strukturu və məzmunu // Elmi Əsərlər. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Bakı 2012, № 1 (18), 357-360 s.

45. Səlimov S. Azərbaycan SSR mülki qanunvericiliyi tarixindən. Bakı: Azərnəşr. 1969, 80 s.

46. Səmədov Z. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyə Məhkəməsinin inkişafının perspektiv məsələləri // Bakı: Qanun nəşriyya-

tı. 2008. № 2. 14-17 s.

47. SSRİ-nin, myttəfiq və avtonom respubliqaların məhkəmə quruluşu haqqında Qanun. Moskva: SSRİ XƏQ-nın Juridik nəşriyyatı. 1938, 16 s.

48. SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun qüvvədə olan qərarları məcmuəsi. Bakı: Azərnəşr. 1946, 187-188 s.

49. Süleymanova E. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Mili Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi vəziyyəti barədə məruzə // Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Mili Fəaliyyət Planının tətbiqinin ikinci ilinin nəticələrinə həsr olunmuş konfransın materialları. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) red. ilə. Bakı, 2009, 368 s.

50. Trubetskoy E. Hüququn ensiklopediyası. M. 190K, s. 133 // Xrapanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi / V.N.Xrapanyuk; red. V.Q.Strekozov; tərc. və red. M.Dəmirov; tərc. H.Baratlı, İ.Əsədov, Bakı: MBM, 2009, 247 s.

51. Zhupançiq B. Presedent hüququnun və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının təfsiri // “İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının Azərbaycan hüquq sisteminin inkişafına təsiri” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları (Bakı, 09.07.2007-ci il), Bakı: GTZ, 2008, 246 s.

Rus dilində:

52. Анисимов А.П., Мельниченко Р.Г. Судебный прецедент: от теории к практике // Российский судья. 2009. № 3. 6–10

53. Анищенко Е. “Некоторые вопросы применения процессуальной аналогии” Правовая реформа в России: Материалы Всероссийской ежегодной научно-практической конференции аспирантам (Екатеринбург, 14 ноября 2008 года) / отв. ред. Л. А. Лазутин, В. Ю. Шобухин. – Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2009, 390 с.

54. Бошно С.В. Доктрина как форма и источник права // Жур-

нал российского права, 2003, №12.

55. Вильнянский С. И. Значение судебной практики в гражданском праве // Ученые труды ВШЮН, вып. БХ, 1947. 239 с.

56. Вильнянский С. И. Значение логики в применении правовых норм // Ученые записки. Харьков: Харьковского юридического института, вып. БЫЫ, 1948, 107 с.

57. Вильнянский С.И. Лекции по советскому гражданскому праву. Харьков: Изд-во Харьков ун-та. 1958, 84 с.

58. Воронцова И.В. Судебный прецедент в науке и практике // Российский судья. 2008. №11. 13–15 ь.

59. Гошуляк В.В. Решения конституционных (уставных) судов субъектов Российской Федерации как источник права // Законодательство и экономика. 2007. №9. 9–18 ь.

60. Гук П.А. Судебный прецедент как источник права / Под науч. ред. Н.И. Матузова. М.: Пенза, 2003. 176 ь.

61. Гук П.А. Судебный прецедент: теория и практика. М.: Юрлитинформ, 2009. 128 с.

62. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. М.: Междунар. отношения, 1999, 400 с.

63. Дворникова О.А. Административный прецедент в системе источников права: теоретико-правовое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. 29 с.

64. Загайнова Ъ.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М. : НОРМА, 2002, 176 с.

65. Зорькин В.Д. Прецедентный характер решений Конституционного Суда Российской Федерации // Журнал российского права. 2004, №12.

66. Канашевский В.А. Нормы международного права и гражданское законодательство России. – М.: Междунар. отношения, 2004, 272 с.

67. Канашевский В.А. Прецедентная практика Европейского суда по правам человека как регулятор гражданских отно-

шений в Российской Федерации // Журнал российского права. 2003, №4.

68. Катышева Е.С. Судебный прецедент как источник права. Екатеринбург: Государство и право, 2010, 184 с.

69. Кросс Р. Прецедент в английском праве / под общей ред. Решетникова Ф. М., Москва: Юрид. лит. 1985, 286 б.

70. Кучин М.В. Прецедентное право Совета Европы и правовая система Российской Федерации: проблемы взаимодействия // Журнал «Правоведение». 2001. № 1, 50-52 б.

71. Кучин М. В. Прецедентное право Европейского суда по правам человека. Урал: УрГЮА. 2004, 480 с.

72. Курский Д.И. Заметки о народном суде // Избранные статьи и речи. Москва. 1958, 158 б.

73. Луцевич С.С. Судебный прецедент и перспективы его признания в качестве источника права в официальной российской правовой доктрине: Автореф. дис. канд. юрид. наук. Краснодар, 2008. 28 б.

75. Мартынчик Е., Колоколова Э. Прецедентное право: от советской идеологии к международной практике // Российская юстиция. 1994. №12. 20-22 с.

76. Марченко М.Н. Источники права. М.: Проспект, 2009, 768 с.

77. Нешатаева Т.Н. К вопросу об источниках права - прецеденте и доктрине // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, 2000, № 5.

78. Новицкий И. Б. Источники советского гражданского права. М.: Юр. лит. 1959. 162 с.

79. Орловский П.Е. Значение судебной практики в развитии советского гражданского права // Советское государство и право, 1940 № 8-9. 96 с.

80. Рожкова М.А. Судебный прецедент и судебная практика // Иски и судебные решения: сборник статей. Статут. 2008. С. 168–186.

81. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. М., 190К. ь. 133 // Гук П.А. Судебный прецедент как источник права / Под науч. ред. Н.И. Матузова. М.: Пенза, 2003. 176 ь.
82. Тишкевич И.С. Являются ли руководящие указания Пленума Верховного суда СССР источником права? // Советское государство и право. 1955. № 6.
83. Спектор Е.И. Судебный прецедент как источник права // Журнал российского права, 2003, №5.
84. Стучка П.И. Старый и новый суд // Избранные произведения помарксистско-ленинской теории права. Рига: Латвийское гос. изд-во, 1964. 238 с.
85. Уолкер Р. Английская судебная система. Перевод с английского / Пер.: Апарова Т.В., Отв. ред. и предисл.: Решетников Ф.М., Москва: Юрид. лит. 1980, 631 ь.
86. Уолкер Р. Английская судебная система. М., 1985. С. 159 Цит по: — Максимов А.А Прецедент как один из источников английского права // Государство и право. - 1995. - №2.
87. Ходунов М.С. Судебная практика как источник права // Социалистическая законность. 1956. №6. 31-33 с.
88. Чуча С.Ю. Акты судебных органов в системе источников российского права: проблемы применения // Вестник Федерального Арбитражного суда Западно-Сибирского округа. 2005, №1. с 16
89. Юридический энциклопедический словарь / Под ред. Сухарев А.Я., Богуславский М.М, Козырь М.И. и др. Москва: Советская Энциклопедия, 1984, 416 с.

İngilis dilində:

90. Alexy R., Dreier R., Precedent in the Federal Republic of Germany. Leiden: Wolf Press, 1993, 423 p.
91. Alsone P., Gillespie C. Global Human Rights Monitoring, New Technologies and the Politics of Information // The European Journal of International Law, Oxford: Oxford University Press, 2012,

Vol. 23 no. 4, 1089-1023 p.

92. Bankowski Z., MacCormick N., Marshall G. Precedent in the UK. // *Interpreting Precedents: A Comparative Study*. in Neil MacCormick, Robert S. Summers (eds) Hanover: Dartmouth Press, 1997, 315-355 p.

93. Barwick G. Judiciary Law: some observations thereon // *Journal of Current Legal Problems*, Oxford: Oxford University Press, 1980, Vol. 33 no. 1, 239-253 p.

94. Cox A.B., Samaha A.M. Unconstitutional conditions questions everywhere: the implications of exit and sorting for constitutional law and theory // // *Journal of Legal Analysis*, Oxford: Oxford University Press, 2013, Vol. 5, no. 1, 1-46 p.

95. Cross R., Harris, J.W. Precedent in English law. 4th edition, Oxford and New York: Clarendon Press 1991, 246 p.

96. Dürr S. Comparative Overview of European Systems of Constitutional Justice. // *Vienna: Vienna Journal on International Constitutional Law*. Vol 5, 2/2011, 159-174 p.

97. Fernandez A.P., Ponzetto G.M. Stare Decisis: Rhetoric and Substance // *Journal of Law, Economics, and Organization*, Oxford: Oxford University Press, 2012, Vol. 28 no. 2, 313-336 p.

98. Gillian K.H., Barry R.W. What is Law? A coordination model of the characteristics of legal order// *Journal of Legal Analysis*, Oxford: Oxford University Press, 2012, Vol. 4 no. 2, 471-514 p.

99. Goodhart A.L. Precedent in English and Continental Law // *Law Quarterly Review* 50, 1934, p. 41 // Mohamed Shahabuddeen "Precedents in the World Court" Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 268 p.

100. Greer S. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. Strasbourg: Council of Europe, Human rights files No. 17, 2000, 60 p.

101. Hurley S.L. Coherence, hypothetical cases, and precedent // *Oxford Journal of Legal Studies*, Oxford: Oxford University Press, 1990, Vol. 10, no. 2, 221-251 p.

102. Interpreting Precedents: A Comparative Study. Edited by Neil MacCormick, Robert S. Summers (eds) Hanover: Dartmouth Press, 1997, 585 p.

103. Keller H., Sweet A. The reception of the ECHR in national legal orders. // A Europe of rights: the impact of the ECHR on national legal systems (Ed. by Helen Keller and Alec Sweet) Oxford: Oxford University Press, 2008, 3-30 p.

104. Kokesh M. The Application of the Law of the Human Rights Treaties in the Czech Republic (from the point of view of the day to-day practice of the Czech Constitutional Court) Never ending theoretical conflict, but convergence and harmony in practice? // Vienna: Vienna Journal on International Constitutional Law. Vol 5, 2/2011, 175-187 p.

105. Kokott J., Sabotta C. The Kadi Case – Constitutional core values and International Law – Finding the Balance? // The European Journal of International Law, Oxford: Oxford University Press, 2012, Vol. 23 no. 4, 1015-1024 p.

106. Kupper H. The Decisions of the European Court of Human Rights and their Implementation in Germany. // Vienna Journal on International Constitutional Law, Vienna, 2011, Vol 5, no.2, 200-210 p.

107. MacCormick N. Legal reasoning and legal theory. Oxford and New York: Clarendon Press. 1978, 298 p.

108. McAdams A.J. Transitional Justice: The Issue that won't go away // International Journal of Transitional Justice, Oxford: Oxford University Press, 2011, Vol. 5, issue 2, 313-336 p.

109. Miller R., Zumbassen P. Annual of German & European Law. New-York: Bergahn books publisher. 2004, Vol 1. 689 p.

110. Nowak M. Introduction to the international human rights regime. Leiden/Boston: Nijhoff Press, 2003, 368 p.

111. Paulus A. National Courts and the International Rule of Law - Remarks on the Book by Andre Nollkaemper // Jerusalem Review of Legal Studies, Oxford: Oxford University Press, 2012, Vol.

4, 5-18 p.

112. Perry S.R. Judicial obligation, precedent and the common law // *Oxford Journal of Legal Studies*, Oxford: Oxford University Press, 1987, Vol. 7, no. 2, 215-257 p.

113. Popovic D. Pilot Judgement of the ECtHR // *Strasbourg: Council of Europe. Steering Committee for Human Rights*, 2009, 352 p.

114. Popovic D. *The Emergence of the European Court of Human Rights: An essay on judicial creativity*. Strasbourg. 2010, 43 p.

115. Sarvarian A. *Common Ethical Standards for Counsel before the European Court of Justice and European Court of Human Rights* // *The European Journal of International Law*, Oxford: Oxford University Press, 2012, Vol. 23 no. 4, 991-1014 p.

116. Schwartz E.P. *Policy, precedent, and power: A positive theory of Supreme Court decision-making*//*Journal of Law, Economics, and Organization*, Oxford: Oxford University Press, 1992, Vol. 8 no. 2, 219-252 p.

117. Seyranov K.R. *The Precedent Law: the European Court of Human Rights and Azerbaijan*. Saarbrücken: LAP publishing, 2012, 52 p.

118. Shahabuddeen M. *Precedents in the World Court*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 268 p.

119. Siltala R. *A Theory of Precedent: From Analytical Positivism to a Post-Analytical Philosophy of Law*. Oxford: Hart Publishing, 2000, 288 p.

120. Slaughter A. *The typology of transjudicial communication*. Richmond: *University of Richmond Law Review Journal*. 1994, Vol. 5, 99-137 p.

121. Svein Eng. *The Doctrine of Precedent in English and Norwegian Law: Some Common and Specific Features*. Oslo: *Tidsskrift for Rettsvitenskap Foundation*, 1993, 77 p.

122. Sweeney J. *Margins of Appreciation: Cultural Relativity and the European Court of Human Rights in the Post-Cold War Era* // *Cambridge: International & Comparative Law Quarterly*, N. 54, 2005: 45-74 p.

123. Taruffo M., Massimo La Tore, Precedents in Italy. // Interpreting Precedents: A Comparative Study. in Neil MacCormick, Robert S. Summers (eds) Hanover: Dartmouth Press, 1997, 141-154 p.

124. Tetley W. Mixed jurisdictions: common law vs civil law (codified and uncoded) // Journal of Uniform Law Review, Oxford: Ox. Uni. Pr., 1999, Vol. 4/ 3, 591-618 p.

125. United States Internal Revenue Serv. v. Osborne (In re Osborne), 76 F.3d 306, 96-1 U.S. Tax Cas. (CCH) paragr. 50,185 (9th Cir. 1996) // Human Rights (ed. by L.Henkin, L.Gerald, D.F.Orentlicher), New-York: Eagan Press, 1999, 619 p.

126. Wildhaber L. The European Court of Human Rights 1998-2006 - History, Achievements, Reform. Strasbourg: Kehl Strasbourg Arling. Va. Engel, 2006, 304 p.

127. Wildhaber L. The European Court of Human Rights: The Past, The Present, The Future. // Washington: American University International Law Review 2007, 22, N. 4, 521-538 p.

128. Wildhaber L. Precedent in the European Court of Human Rights. Calogne: Carl Heymanns, 2000, 17 p.

129. Zupancic B. On the Interpretation of Legal Precedents and of the Judgements of the European Court of Human Rights // Annual of German & European Law, Vol. II-III, Library of Congress, 2006, 153-167 p.

İnternet resursları:

130. Abbasov N. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ məhkəmə sistemimizdə uğurla tətbiq edilir // <http://www.judicialcouncil.gov.az/Meqaleler/2.pdf>

131. Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 sayılı Qərarı. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Normativ hüquqi aktların vahid internet

elektron bazası // www.e-qanun.az

132. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının “Ü. Rəhimovanın kompensasiya verilməklə cavabdehlərin mənzildən istifadə hüquqlarına xitam verilməsi və qeydiyyatlarının ləğv edilməsi barədə Bakı Apellyasiya Məhkəməsi Mülki İşlər Üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 7 oktyabr 2008-ci il tarixli qətnaməsindən kassasiya şikayətinə dair mülki iş üzrə” 2(102) 299/09 nömrəli, 17 fevral 2009-cu il tarixli Qərarı. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin rəsmi internet elektron səhifəsi // www.supremecourt.gov.az

133. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları // <http://www.constcourt.gov.az/cat/5>

134. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 nömrəli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası // www.e-qanun.gov.az

135. Bağirov A. Retrospektiv baxış - ədalət mühakiməsinin səviyyəsi müasir zamanla ayaqlaşırımı?! // http://www.judicialcouncil.gov.az/Meqaleler/Anar_Bagirov_Az.pdf

136. Ələsgərov F. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycanda qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilib // <http://www.milli.az/news/politics/29040.html>

137. Əliyev R. Presedent sistemi: istənilən hüquq sisteminin mühüm elementi // <http://www.legalforum.az/index.php?cat=articles&id=171>

138. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası 1950 // www.coe.az/AZ/pdfdoc/konvensiyalar/Convention_Az.pdf

139. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 10 iyul tarixli 310-IQ nömrəli Qanunu. Azərbaycan

can Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası // www.e-qanun.az

140. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il 21 dekabr tarixli 21-IVKQ nömrəli Konstitusiya Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası // www.e-qanun.gov.az

141. Şirvan Apellyasiya Məhkəməsinin 16 avqust 2011-ci il tarixli, 2(106)561/2011 nömrəli qərarı // [www.shirvan-appealcourt.gov.az/downloads/2\(106\)561-2011.doc](http://www.shirvan-appealcourt.gov.az/downloads/2(106)561-2011.doc)

142. Verehaqin A. Preüdentnoe pravo: teperğ i v Rossii. // http://www.lawsynergy.ru/news/news_2010_apr05.html

143. Act relating to strengthening of the Status of Human Rights in Norwegian Law, 21 May 1999, №.30.

144. Balik S. Precedents in Czeck Republic // http://www.const-court.gov.az/az/index.php?option=comcontent&view=article&id=82:3-sentyabr-2004-cue-il&catid=1:xb_rlr&Itemid=56

145. Case of Handyside vs. the United Kingdom (Application no. 5493/72) 7 December 1976.

146. Case of Sporrang and Lönnroth vs. Sweden, Resolution of the European Court of Human Rights Application no. 7151/75; 23 September 1982//<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=SPORRONG%20%7C-%20SWEDEN&sessionid=32912093&skin=hudoc-en>.

147. Golder v. United Kingdom, European Court of Human Rights. (1975) 1,17-18 // www.portal.uclm.es/descargas/idp_docs/jurisprudencia/golder%20eng%20%20prohibicion%20del%20abusos%20del%20derecho.%20prohibicion%20de%20las%20interpretaciones%20extensivas%20de.pdf

148. Lupu Y., Voeteny E. The Role of Precedent at the European Court of Human Rights: A Network Analysis of Case Citations // Carbondale: Southern Illinois University // www.opensiu.lib.siu.edu/pnconfs2010/12

149. Lupu Y., Fowler J. The Strategic Content Model of Supre-

me Court Opinion Writing. / Manuscript, University of California-San Diego // http://papers.ssrn.com/Sol3/papers.cfm?abstract_id=1358782

150. Precedent: Encyclopedia // www.en.allexperts.com/e/p/-pr/precedent.htm

151. Venice Commission on the Draft Law on normative Legal Acts of Azerbaijan adopted by the Venice Commission at its 83rd Plenary Session // Venice, 4 June 2010, CDLAD (2010)017 // [www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD\(2010\)017-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD(2010)017-e.pdf)

152. Yang T.J. Henry de Bracton: The father of case law. // <http://www.sunzi.lib.hku.hk/hkjo/view/14/1400103.pdf>.

XAMİS RƏŞAD OĞLU SEYRANOV

**Məhkəmə presedentləri mülki hüququn
mənbəyi kimi:
nəzəriyyə və təcrübə**

Formatı: 60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi: 9,5
Tirajı: 100

«Hüquq Yayın Evi»